

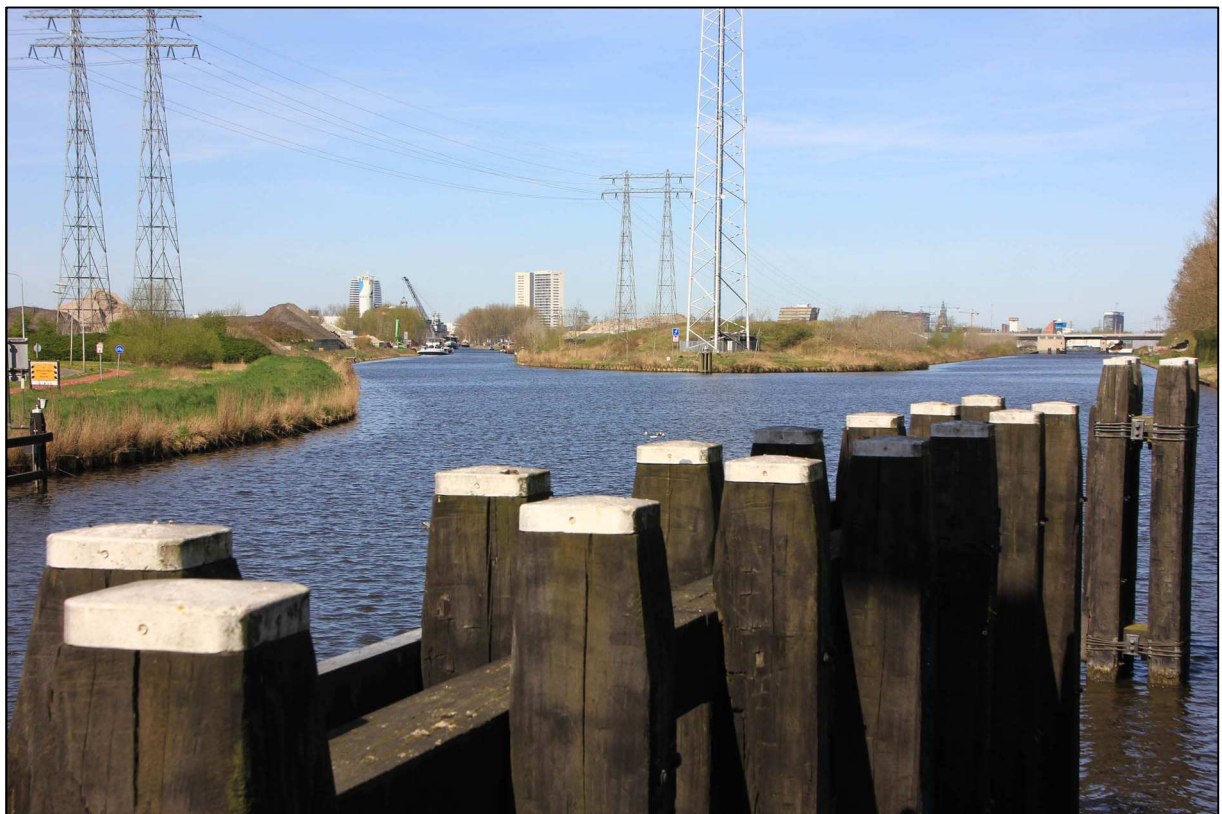
Jan van den Broek

Groningen en het Drentse water

**Verkenningen in de landschaps- en waterstaatsgeschiedenis van
Centraal-Groningen**

7

De Hunze omgeleid (c. 1400)

Groningen 2015

Op het titelblad: Splitsing van het Oude en Nieuwe Winschoterdiep (resp. links en rechts) bij Uilkenham.
Ongeveer vanaf deze plek – bij de Stainkoeln – is omstreeks 1400 de Hunze naar Groningen afgeleid.

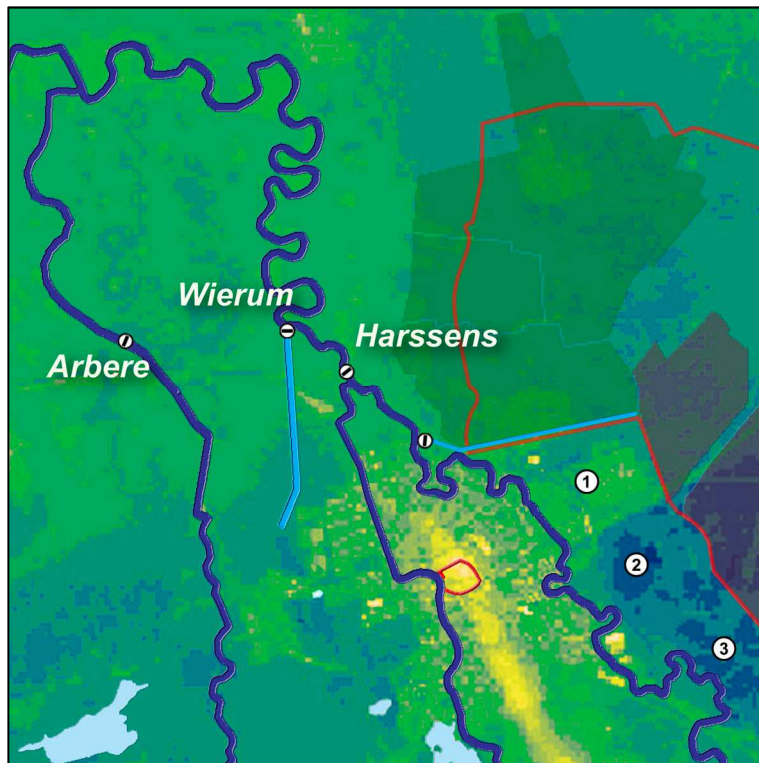
7 De Hunze omgeleid (c. 1400)

7.1 Middelbert en Engelbert (1370)

7.2 Schuitendiep en Selwerderdiep

7.3 Tillen, Kleislout en Boterdiep

7.4 De gevolgen

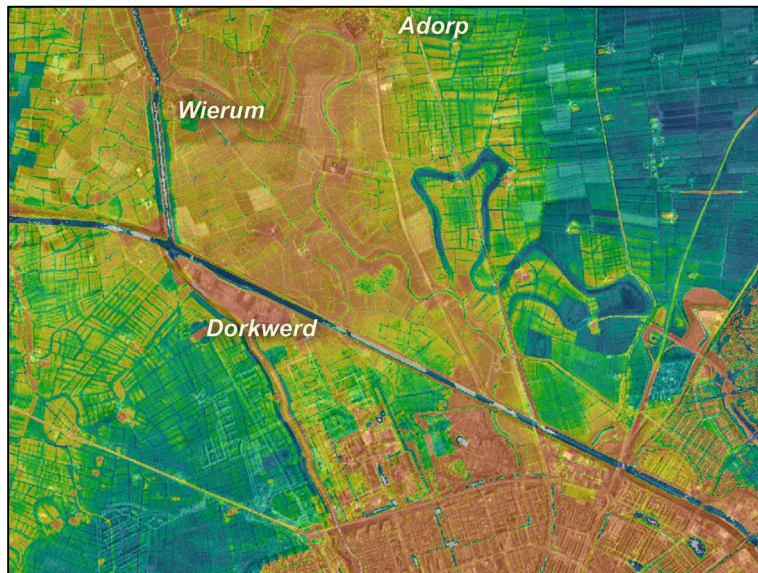
De situatie rond 1365

1. Noorddijk
2. Middelbert
3. Engelbert

We beginnen met een overzicht van de situatie zoals ze omstreeks 1365 moet zijn geweest.

- Noorddijk, Middelbert en Engelbert liggen ingesloten tussen de Hunze en de Borgwal.
- De A en de Hunze komen bij elkaar in de Mude ten zuiden van Harssens (sinds c. 1250?).
- Via het Nieuwe Gat loost een deel van de Acht Zijlvesten op de Hunze (1322).
- Het Peizerdiep stroomt af via een zijl bij Arbere (1313 en 1335).
- Sinds kort zijn Lieuwerderwolde en Dorkwerd voor wat betreft hun afwatering niet meer aangewezen op de monding bij Arbere; hun water loopt via een nieuw zijlmaar naar Wierum, waar het in de gezamenlijke bedding van A en Hunze uitmondt (1360).
- Even beneden Mude zijn bij Harssens zeewerende sluizen gebouwd (1365).

De laatste ingreep was bedoeld om de vloed tegen te houden. Daardoor moest er ruimte komen voor alle bovengelige streken die voor hun afwatering op Hunze en A aangewezen waren. Alternierend gebruik van de zijlen bij Wierum en de Mude kan ruimte hebben geschapen voor de afwatering van de lage landen tussen A en Peizerdiep.

Hoge opslibbing in de Paddepoel

De hoge opslibbing in de Paddepoel belemmerde de afstroming van Hunze en A. Dat was niet alleen het geval bij hoog water op zee, maar altijd.

De AHN hoogtekaart brengt het resultaat van het opslibbingsproces spectaculair in beeld. Het plaatje laat ook enkele aardige details zien, zoals de afgetichelde percelen in de Koningslaagte en de laagten langs de Reitdiepsdijken, waar eeuwenlang zoden gestoken zijn voor het herstel en de verbetering van de dijken.

Voor de waterafvoer uit het zuiden en de lage landen van Drenterwolde waren de gevolgen van de opslibbing desastreus. Al het water moest zich door de smalle rivierbedding persen. Het duurde daardoor steeds langer voordat de genoemde gebieden van hun overvloedige water af waren.

Bij de woorden 'opslibbing in de Paddepoel' moeten we niet denken dat ook de bodem van de Hunze in dat gebied steeg en dat het uit het zuiden afkomstige water over een soort drempel heen zou moeten. Wat steeg waren de landerijen langs de rivier. Wanneer hoge vloed op zee het waterpeil ook ver landinwaarts deden rijzen, overspoelde de rivier de lage dijken ter weerszijden en deponeerde elke keer weer een laagje bezinksel op het land. De rivierbedding raakte op deze manier steeds meer opgesloten tussen hoge walkanten.

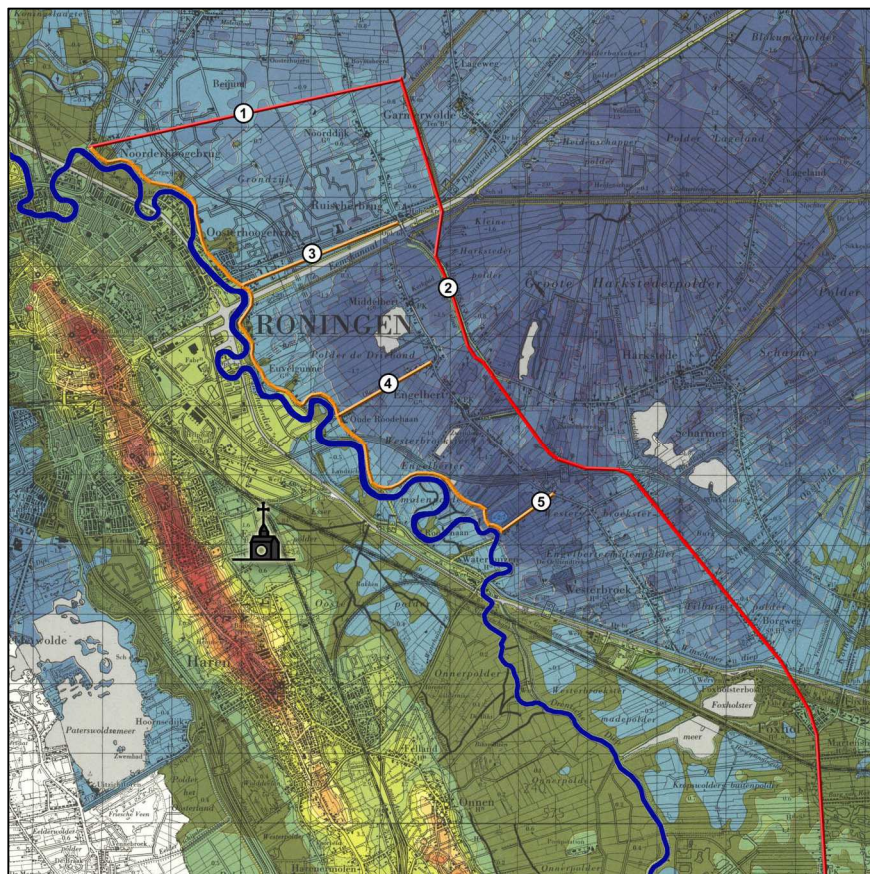
Zoals ik eerder¹ heb laten zien, zijn die hoge walkanten – het resultaat van een eeuwenlang proces – sinds kort aan het oog onttrokken doordat het Groninger Landschap de waterstand in dit gebied drastisch heeft verhoogd. Maar dat is niet alles. Op den duur zullen de door het water verzadigde walkanten inzakken zodat dit voor dit getijdegebied karakteristieke fenomeen verloren zal gaan.

¹ Zie G&DW 5, *Tussen Aduard en Drentse A*, hoofdstuk 5.3 'Eerste ingrepen'.

7.1 Middelbert en Engelbert (1370)

Het overzichtskaartje van de situatie rond 1365 op pagina 1 laat goed zien welke gebieden de grootste problemen ondervonden: de dorpen Engelbert en Middelbert (2 en 3 op het kaartje). Het maaiveld ligt hier, aan de oostkant van de Hunze, lager dan aan de westkant en ook lager dan in Noorddijk (1). Hierbij moeten natuurlijk wel twee kanttekeningen worden gemaakt:

- Het hoogtekartje geeft de huidige toestand weer; hoe de hoogteverschillen halverwege de veertiende eeuw zijn geweest weten we niet. Maar ook al was de bodem in de genoemde kerspelen toen nog niet zo ver gedaald als nu, de landerijen werden bedreigd door het Drentse water en ook de lozing van het eigen water zal problematisch zijn geweest.
- Het beeld is bovendien enigszins vertekend vanwege de ophoging die heeft plaatsgevonden voor woningbouw in de stadswijken Ulgersmaborg, Lewenborg en Beijum, waarvan het overgrote deel op het grondgebied van het kerspel Noorddijk (1) ligt.

Drenterwolder dijken

1. Beijumerzuidwending
2. Borg
3. Wyrkeszuidwending
4. Olgerweg
5. Oudedijk en Woortmansdijk

De onderdelen van de oostelijke dijk langs de Hunze worden in oude bronnen aangeduid als 'Omerke en Edikan'

Uiteraard hebben de kolonisten in de Drenterwolder kerspelen hun land door middel van een dijk tegen het rivierwater beschermd. We weten niet wanneer de dijk langs de Hunze is gelegd.

Op het plaatje zijn behalve de Beijumerzuidwending nog drie andere zuidwendingen ingetekend. De Wyrkeszuidwending (hierover liep de Hinkemahornsterweg, die later

Woldweg werd genoemd) was de grens tussen Noorddijk in het noorden en Middelbert in het zuiden), de Ulgerweg, ook (en tegenwoordig) Olgerweg genaamd, was de grens tussen de kerspelen Middelbert in het noorden en Engelbert in het zuiden, en de Oudedijk en Woortmansdijk is de grens tussen Engelbert en Westerbroek).

Niet alle kronkels die de Hunze ooit gemaakt heeft staan op dit kaartje ingetekend. Weggelaten zijn onder meer de grote lussen die de rivier in het dorpsgebied van Engelbert maakte en die al vroeg – maar we weten niet wanneer – zijn afgesneden door het leggen van de Oudedijk.

In de akte die we vandaag bespreken wordt melding gemaakt van dijken die ‘Omerke’ en ‘Edikan’ worden genoemd. Er wordt verschillend gedacht over de vraag welke keringen met deze namen zijn bedoeld.

De taalkundige Wobbe de Vries dacht dat met ‘Omerke’ de Borgsloot bedoeld wordt en dat dit woord – dat ook in de vorm ‘Ammerick’ voorkomt – via de tussenstap ‘ambtmark’ teruggaat op een door hem veronderstelde oudere vorm ‘ambachtsmark’. Het zou dan zoiets als ‘gebiedsgrens’ betekenen.² Deze interpretatie past goed bij de Borgsloot, die de grens is tussen het Utrechtse Drenterwolde en het Friese landschap Fivelgo. De taalkundige merites van De Vries’ ingenieuze woordverklaring kan ik niet beoordelen, maar bij zijn idee dat ‘Omerke’ de Borgsloot is – een gedachte die we ook bij Ligtendag vinden³ – valt wel een kanttekening te plaatsen. In een akte van 28 juni 1548, waarbij het ‘corpusland’ van het klooster Essen wordt ingelaten in het Scharmerzijlvest, lezen we dat het klooster al eerder, maar dan illegaal, via Engelbert naar het zijlvest loosde. Essen moest een schotdeur maken in de ‘Amrycken dyck’ waarna zijn water via de gemeenschappelijke waterlossing moest worden afgevoerd.⁴ Halverwege de zestiende eeuw loosden Engelbert en Middelbert niet meer via de Borgsloot, maar deden dat via de Engelberter en Euvelgunner Waterlozing, die in het Damsterdiep uitkwam. Hieruit volgt dat de ‘Amrycken dyck’ niet de Borgwal is, maar dat hiermee de oude Hunzedijk langs het dorpsgebied van Engelbert bedoeld moet zijn.

Vrij algemeen wordt aangenomen dat met *Edikan* ook dijken langs de Hunze worden bedoeld, maar onduidelijk is welke precies.

Wyrkeszuidwending, Olger en Oudedijk waren ‘zuidwendingen’ die de Drenterwolder kerspels van elkaar scheidden en het lage land ‘compartimeerden’. De bedoeling ervan was dat een dijkbreuk in het ene kerspel niet onmiddellijk tot wateroverlast in het aangrenzende zou hoeven te leiden. Ook de datering van deze dwarsdijken is ongewis, maar hangt ongetwijfeld samen met de oudste inrichting van deze kolonies.

² Wobbe de Vries, ‘Groninger topographica’, in: *Nomina Geographica Neerlandica*; Geschiedkundig onderzoek der Nederlandsche aardrijkskundige namen, uitgegeven door het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap X (1936) 97-163, aldaar 100-101.

³ Ligtendag, *De Wolden en het water*, 177.

⁴ GrA T708-75 reg.nr. 62 (inlating van Essen in het Scharmerzijlvest, 1548).

1370: Middelbert en Engelbert houden de Hunze voor gezien

In hun nood wendden Engelbert en Middelbert zich tot hun oostelijke burens met het verzoek of ze hun overtollige water in oostelijke richting mochten laten lopen. Het resultaat was dat beide kerspelen toestemming kregen en, zoals dat heet, werden ‘ingelaten’ in het Scharmerzijlvest. Dit was het meest westelijke van de drie zijlvesten die samen het Zijlvest der Drie Delfzijlen vormden.

Op het plaatje zien we twee exemplaren van de akte die we in dit hoofdstuk bespreken. Beide stukken zijn onderdeel van het archief van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen. Het gaat om GrA T708-498 (A) en GrA T708-62 (B).⁵

De beschrijving ervan luidt: *‘Akte waarbij de kerspelen Middelbert en Engelbert worden opgenomen in het zijlvest der Drie Delfzijlen’*.

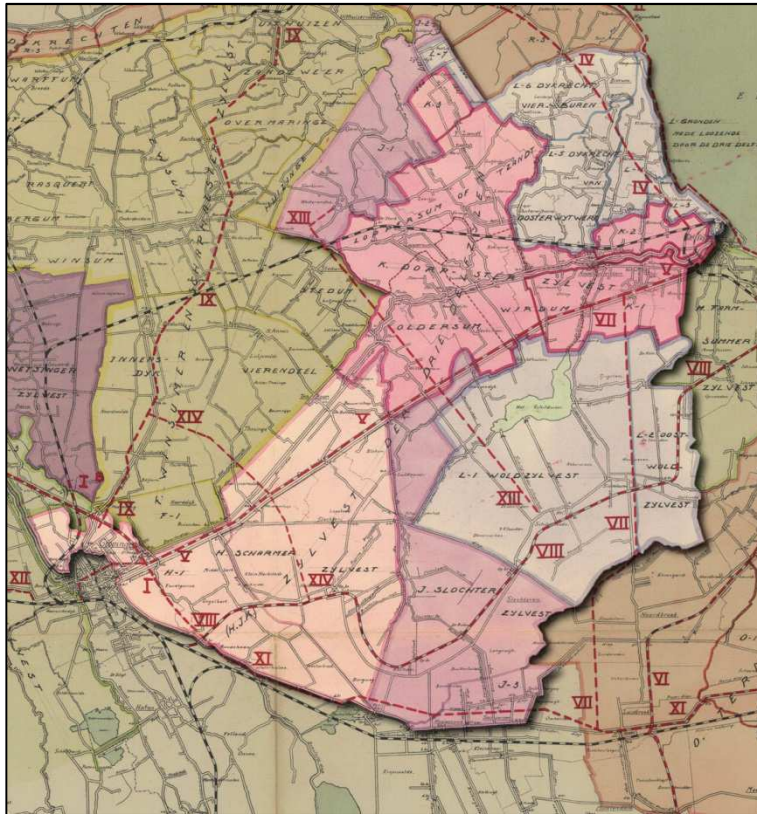
Regest 6: *‘De rechters “Trium Aqueductuum in Delsilum” verklaren in overleg met de abten van Werum en Bure de kerspelen Middelbergh en Egnebergh in hun zijlvest op te nemen, onder vaststelling van een aantal bepalingen over verschillende waterlopen en dijken, waaronder de waterloop Burgh en de dijken Omerke en Edikan.’*

De kopnoot bij OGD I 571 luidt:

‘De rechters van de drie Delfzijlen verklaren de kerspelen Middelbert en Engelbert in hun zijlvest op te nemen.’

Oorkonde A is door de inventarisatoren ingedeeld bij de rubriek ‘inrichting, reglementering en opheffing’ van het ‘generale zijlvest’, oorkonde B bij de overeenkomstige rubriek van het Scharmerzijlvest.

⁵ In het Drents Archief (Collectie Gratama) liggen nog twee exemplaren: T583-140 en 140a.

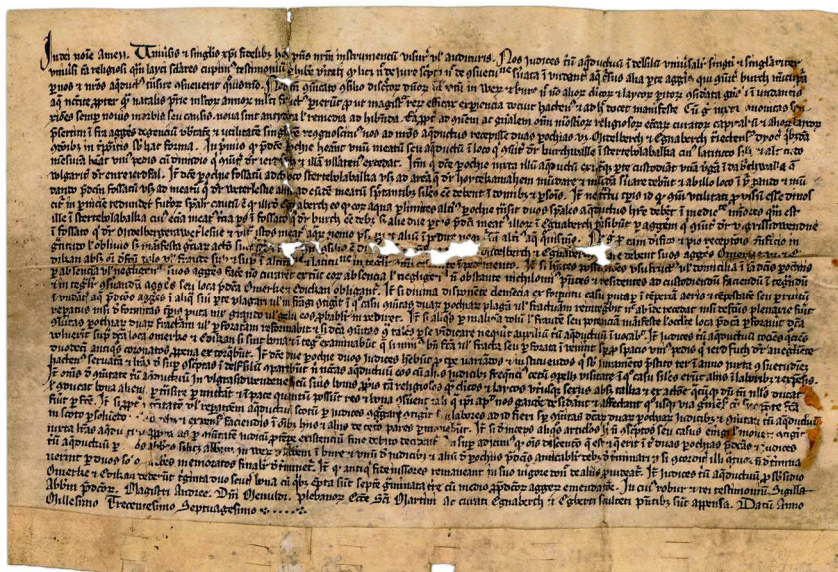

Grondgebied van de Drie Delfzijen naar Kooper

Uitsnede uit de kaart van de 'Voormalige zylvesten en dykrecht in de provincie Groningen', door J. Kooper. (GrA T817-2148/2)

Maar eerst kijken we even naar het grondgebied van 'het Generale Zijlvest der Drie Delfzijen'. Koopers kaart toont het waterschap zoals het later was. Op de gecompliceerde geschiedenis ervan ga ik hier niet in.

Zoals gezegd was het Scharmerzijlvest het meest zuidwestelijk gelegen deel ervan (het zalmkleurige gebied op het kaartje).

Het origineelste (?) origineel

Van de twee bewaard gebleven exemplaren van de inlatingsoorkonde lijkt deze – in het OGD oorkonde B genoemd – het beste te zijn. Het meest originele origineel dus. Maar de twee stukken zijn wel gelijktijdig, want allebei bezegeld (geweest).

OGD I 571 (1370)⁶

De rechters van de drie Delfzijlen verklaren de kerspelen Middelbert en Engelbert in hun zijlvest op te nemen.

- [1] In de naam van God, amen.
- [2] Aan alle Christengelovigen die dit stuk van ons zullen zien of horen willen wij, rechters van de Drie Zijlen in Delfzijl, allen afzonderlijk en samen, zowel religieuzen als leken, getuigenis doen van de waarheid
- [3] dat wij – ofschoon de loop van het water van gene zijde van de dijk die gemeenlijk *Burgh* wordt genoemd niet vanwege geschreven recht, noch vanwege gepleegde gewoonte door ons land en onze zijlen placht te gaan op de een of andere manier^a – desondanks, na gemeenschappelijk beraad van de discrete heren abten van Wittewierum en Ten Boer, alsmede andere geestelijken en deskundigen, met het oog op de algemene watersnood waardoor vele vruchten van vele jaren van ons vaderland verloren zijn gegaan, zoals de praktijkervaring als doeltreffend leermeester tot dusver heeft aangetoond en nog duidelijk laat zien, aangezien men naast canonieke sancties steeds bij nieuwe ziekten of oorzaken nieuwe tegenmaatregelen of geneesmiddelen moet toedienen, daarom ten behoeve van de gemeenschappelijke en algemene voorspoed en nuttigheid van alle kloosters van religieuzen, pastoors, hoofdelingen en andere leken, in het bijzonder degenen die onder de dijk wonen, erkennen dat wij twee parochies tot onze zijlen hebben toegelaten, te weten *Midelbergh* en *Egnebergh* van het Utrechtse diocees, onder zekere voorwaarden op deze manier: ^b
- a Vanuit Drenterwolde stroomde het water dus al – spontaan en illegaal – met een zekere regelmaat Duurswold binnen.
- b De grens tussen Münsters en Utrechts (Fries en Saksisch) gebied lijkt vrij strikt te zijn geweest. De Friese Acht Zijlvesten hadden dezelfde problemen als het Utrechtse Drenterwolde, maar samenwerking lijkt er vóór 1370 niet geweest te zijn.
- [4] In de eerste plaats mogen de twee parochies één waterloop of zijl hebben op de plaats die gemeenlijk *Burgwalle* wordt genoemd, in *Stertebolabalka*,^a waarvan de breedte en hoogte niet groter mogen zijn dan anderhalve voet, gemeenlijk *jerd futh*^b genoemd.

⁶ Een transcriptie van de originele Latijnse tekst van de oorkonde vindt men in het Oorkondenboek van Groningen en Drenthe, in de bijlage bij dit deel en op: <http://www.cartago.nl/oorkonde/ogd0571.xml>. Andere vertalingen vindt men bij Driessen, *Monumenta Groningana* II, 284-289, en in GrA T2043-29 fol. 102v-106v.

- a De locatie van *Stertebolabalka* kennen we uit het 'schoolmeestersrapport' van de onderwijzer van Middelbert, H. Bruininga. Het gaat om een brug over de Borgsloot nabij het huidige gemaal 'de Borg' tussen Middelbert en Harkstede.
 - b Oude lengtemaat. Op een 'jart' of 'jarde' gaan 12 of 13 'jardvoeten'. De lengte zal vergelijkbaar zijn met de latere voet (ruim 29 cm).
- [5] Verder, dat de genoemde parochies naast die zijl aan beide kanten een roede, in de volkstaal *enre jerdfal*, in de genoemde *Burghwalle* moeten hoeden.
- [6] Verder, dat de genoemde parochies het kanaal vanaf de genoemde plaats *Stertebolabalka* tot aan het perceel dat *Hoytekamahem*^a genoemd wordt, moeten schoonmaken en schoon houden en vanaf die plaats bij het schoonmaken en opschonen van de genoemde watergang tot aan de watergang die *Weterlesne*^b wordt genoemd gelijk moeten zijn aan de anderen die verantwoordelijk zijn voor die watergang, naar huizen en personen.
- a Hoytekamaheem is vermoedelijk te identificeren als het steenhuis waarvan onlangs sporen zijn gevonden tussen de Harkstederweg en het Slochterdiep.⁷
 - b Het Friese woord *weterlesne* betekent eenvoudig 'waterlossing'. Volgens Driessen is hiermee het *Lustigemaar* bedoeld, dat uit de omgeving van Woltersum naar het noorden stroomt. Zouden met de in dit artikel bedoelde 'anderen' de ingezetenen van de Heidenschap zijn bedoeld?
- [7] Verder, opdat niet door verloop van tijd een maatregel die in het algemeen belang geacht wordt te zijn, tot onheil wordt voor de nakomelingen, is speciaal de voorwaarde gemaakt dat die van *Eghebergh* vanwege het feit dat hun water door het gebied van de andere parochie heengaet, twee speciale zijlen moeten hebben, die de helft kleiner zijn dan die in *Stertebolabalka*, waarvan ook de waterstroom een derde deel moet zijn in de watergang die *Burgh* wordt genoemd, maar de andere twee derden van de genoemde waterloop van de Engelberters zullen gaan door de dijk die gemeenlijk *Ulgris Sidwendne*^a wordt genoemd, door de watergang die *Midelberghera weterlesne*^b wordt genoemd; en verder dan deze waterlopen zal niemand het wagen een ander te hinderen noch de loop van het water van de ander op enige manier.^c
- a De Olgerweg.
 - b De latere Euvelgunner Waterlozing?
 - c Op de betekenis van deze moeilijk te vatten bepaling kom ik in het vervolg terug.
- [8] Opdat dus niet voor zo'n godgevallige en vrome weldaad van inlating ondankbaarheid of vergetelheid, maar vertoon van dankbaarheid moge groeien, is met algemene stemmen besloten, dat de genoemde parochies *Midelbergh* en *Egnabergh* hun dijken moeten onderhouden, namelijk *Omerke* en *Edickan*, vrij van alle feilen, list of bedrog, beneden en boven, in hoogte en breedte, geheel zonder enig bezwaar.
- [9] Indien degenen die bezittingen, het vruchtgebruik of woningen in de reeds genoemde parochies hebben, door afwezigheid of nalatigheid hun dijken niet laten maken, dan zullen, ongeacht hun afwezigheid of nalatigheid, niettemin de aanwezigen en de inwoners verplicht zijn om de dijken of de genoemde plaatsen

⁷ Zie J.R. Veldhuis, *Een archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven (IVO-P) in het plangebied Meerstad, gemeente Groningen (Gr)*, met een bijdrage van K.L.B. Bosma. ARC-Rapporten 2010-206, Groningen, 2011, ISSN 1574-6887. Ook hierover volgt elders meer.

Omerka en *Edickan* te behoeden, maken, herstellen, vernieuwen of in hun geheel te onderhouden.

- [10] Verder als door een schikking van de goddelijke barmhartigheid vanwege een ongelukkig geval, hetzij door slecht weer en storm, of door de inbraak van het overstromende water de genoemde dijken in enig deel ervan bezwijken of breken, in zo'n geval zal de gemeenschap van de twee parochies de beschadigde plek of breuk herstellen en daar niet van wijken, alvorens het defect geheel is gerepareerd, tenzij ongunstig weer, zoals sneeuw, hagel of vorst dit verhindert.
- [11] Verder als iemand door kwaadwilligheid, list of bedrog of macht openlijk of heimelijk de genoemde plaatsen doorsteekt, zal de genoemde gemeenschap van twee parochies de breuk of het gat herstellen, en als de genoemde gemeenschap zelf niet tegen dergelijke [personen] zal kunnen optreden, zal zij de hulp van de Drie Delfzijlen inroepen.

We hebben al vaker gezien dat het waterbeheer tot ernstige conflicten aanleiding gaf en dat men bij het maken van overeenkomsten over nieuwe waterstaatkundige maatregelen ook steeds afspraken maakte over wat er moest gebeuren wanneer derden zich met geweld zouden verzetten. We zullen aanstonds zien dat de Acht Zijlvesten in 1380 en 1385 maatregelen namen om zich te verdedigen tegen 'hun vijanden in Drenthe en Go'.

- [12] Evenzo zullen de rechters van de Drie Delfzijlen, zo vaak ze dat willen, de genoemde plaatsen *Omerke* en *Edikan* schouwen of ze goed en ongeschonden zijn; als ze minder goed gemaakt, gebroken of doorstoken bevonden worden, zullen zij, steeds voor wat betreft de breedte van één voet, die *jerdfoth* wordt genoemd, van de nalatige 12 oude kronen als boete afnemen.
- [13] Verder zullen de twee genoemde parochies twee rechters hebben, die mettertijd zullen veranderen en aangesteld worden, die onder een eed driemaal in het jaar volgens de tot nu toe geldende gewoonte en de brieven die daarover zijn opgesteld in Delfzijl zullen verschijnen, tenzij de noodzaak der zijlen hen samen met de andere rechters vaker zal dwingen de vergadering te bezoeken, in welk geval zij aan de anderen gelijk zullen zijn in werkzaamheden en kosten.
- [14] Zij zullen allen van de gemeenschap der Drie Delfzijlen op de *Ulgira Sidwendene* met hun eigen goederen, zowel religieuzen als clerici en leken van beide sexen, zonder enige tol of heffing, mits niemand goederen van anderen voert of begeleidt, toestaan te passeren en in dergelijke vrede, zoveel als hun mogelijk is, zaken en goederen bewaren, welke zij zelf bij ons wensen te genieten, totdat de weg van de Groningers met zijn brug geheel en al is gemaakt.

Er wordt blijkbaar gewerkt aan een weg-met-brug die van groot belang is voor het verkeer tussen Groningen en Duurswold. Uit de onderhavige passage kunnen we opmaken dat men gewoon was om vanuit Groningen via de Olgerweg naar Duurswold te reizen. Die route moet gelopen hebben via de *Herebure Zuidwending* (Buurmandeweg), even ten zuiden van het huidige tracé van het Eemskanaal tussen de stad en Oosterhoogebrug. Vanaf die weg moest men ook de Hunze over – waarschijnlijk via een voorde – om dan langs de Euvelgunnerweg (de oostelijke rivierdijk) naar het zuiden te gaan. Men passeerde dan de Gronenburg en kwam na 2,5 km uit op de plek waar de Olgerweg naar het oosten liep.⁸

⁸ Meer hierover in het 'Zijpad Hinkemahorn' (<http://www.groningerarchieven.nl/historie/mengelwerk/zijpad-hinkemahorn-2>).

Bij wijze van tegenprestatie voor de inlating in het Scharmerzylvest moeten Middelbert en Engelbert de ingezetenen van de Drie Delfzijlen tolvrij gebruik laten maken van de Olgerweg.

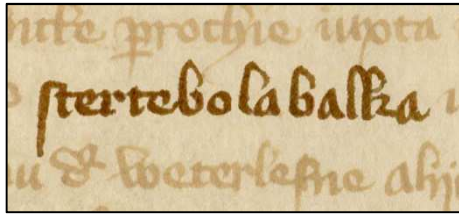
- [15] Verder als vanwege noodzaak of reparatie van de zijlen door de rechters schot bijeengebracht wordt, of werkzaamheden daarvoor moeten worden verricht, zal de gemeenschap van de twee genoemde parochies steeds aan de rechters en de gemeenschap van de Drie Delfzijlen voor wat betreft het betalen van schot, het verrichten van arbeid en het maken van kosten, in al deze dingen en al het andere gelijk zijn.
- [16] Verder, als zich daarna dingen voordoen die hier niet beschreven zijn, of gevallen opkomen of gebeuren buiten de goedgekeurde akten van de zijlen, dan zullen die door de gemeenschap van rechters die er op dat moment zijn zonder mankeren worden beslist.
- [17] Daaraan voegen we toe dat elke tweespalt die er is en zal zijn tussen de genoemde twee parochies en de rechters van de Drie Delfzijlen, door twee abten, namelijk de abt van Wittewierum en de abt in Ten Boer, en één van de rechters en één van de genoemde parochies in vriendschap moet worden beslecht; en als zij met z'n vieren niet eendrachtig een uitspraak kunnen doen, zal de zaak door de genoemde twee abten eindelijk worden beslist.
- [18] Verder dat de oude borgen in positie blijven, totdat anderen zijn voorzien.
- [19] Evenzo hebben de rechters van de Drie Delfzijlen tot steun van *Omerke* en *Edikan* 32 goede schilden gegeven, waarmee 7,5 grazen zijn aangekocht voor het verbeteren van die dijken.

Een soort startsubsidie?
- [20] Ter bekrachtiging hiervan en getuigenis van de zaak zijn de zegels van de voornoemde abten, van magister Andreas en heer Menoldus, pastoors van de kerk van Sint Martinus, en van de pastoor in Engelbert, en van schout Egbert aan deze oorkonde gehangen.

Welke Martinuskerk wordt hier bedoeld? Die in Middelbert of die in Groningen?
- [21] Gegeven in het jaar des Heren 1370.

Na de uitvaardiging van de inlatingsakte van 1370 mocht het water van Middelbert en Engelbert legaal via het systeem van watergangen van het Scharmerzylvest naar de Eems stromen, iets wat, zo zagen we in het begin van de tekst (onder nummer 3), het voordien soms spontaan en zonder toestemming deed. Welke route het Drenterwolder water precies volgde is niet duidelijk. Driessen dacht dat het via de Borgsloot noordwaarts liep tot aan Hinkemahorn. Die veronderstelling wordt ondersteund door de aanwijzingen die ik al heb genoemd: de door schoolmeester Bruininga aangewezen plaats van de *Stertebolabalka* en de vondst in 2010 van de sporen van een steenhuis ten zuiden van Ruischerbrug, dat wellicht als *Hoytekamahem* kan worden geïdentificeerd.

7.1 Middelbert en Engelbert (1370)

Boven: het woord 'Stertebolabalka' in de akte van 1370

Rechts: de locatie van de Stertebolabalka op de polderkaart van C.C. Geertsema

De witte ring geeft de plaats aan waar zich volgens schoolmeester Bruininga van Middelbert de Stertebolabalka heeft bevonden.

De Oudeweg tussen de Olgerweg en de Borgsloot

De foto is genomen vanaf de Hoofdweg.

Een rietkraag en bomenrij markeren het tracé van de Oudeweg die vanaf de driesprong Middelberterweg-Engelberterweg-Olgerweg (rechts, verscholen tussen het geboomte) naar de Borgsloot liep. Deze laatste is op de foto niet te zien. De donkere horizontale band is de westelijke kade ervan. Links op de foto zou de brug hebben gelegen die in de akte van 1370 Stertebolabalka heet.

De tochtsloot van Middelbert en Engelbert met het gemaal 'de Borg'

Ik vermoed dat de gemeenschappelijke watergang van Middelbert en Engelbert 150 meter ten noorden van en parallel aan de Oudeweg in noordoostelijke richting liep en uitkwam op de plaats waar nu het gemaal de Borg staat.

Ten noorden van het gemaal staat het water in de Borgsloot op Duurswoldpeil: 1,12 onder NAP. Ten zuiden van het gemaal is het peil nog veel lager: 3,70-3,30 onder NAP (winter- resp. zomerpeil).

Borgsloot bij Middelbert
(GrA T1785-14316)

Deze foto is omstreeks 1910 genomen vanaf de hoge oostelijke dijk langs de Borgsloot.

We kijken naar het noorden en zien links achter de watermolen aan de Middelberter kant van de Borgsloot nog vaag de korenmolen 'Koveltimp'. Deze stond bij Ruischerbrug aan de zuidzijde van het Damsterdiep.

In een akte van 9 juni 1258⁹ wordt de Borg ('Burch') een *fossatum* ('gracht') genoemd, die dan de grens vormt tussen Drenterwolde en Fivelgo, in onze akte wordt de borg aangeduid als een *agger* ('dijk').

De Borgsloot hoort volgens het kadaster bij Harkstede, de westelijke dijk erlangs bij Middelbert. Ofschoon er vroeger op of aan die dijk nooit behuizingen hebben gestaan, hoorde die strook in kerkelijke zin wel bij Duurswold! Des te vreemder is het dat de inwoners van Engelbert en Middelbert blijkens een zestiende-eeuwse bron verplicht waren om de **oostelijke** dijk langs de Borgsloot te onderhouden.¹⁰ Deze rare stand van zaken kan erop wijzen dat sloot-en-dijken een geheel vormden, en dat men later – mede onder invloed van de veranderingen in het landschap en de functies van wal en sloot – niet precies meer heeft begrepen hoe het met de verantwoordelijkheden van de aangelanden zat.¹¹

In elk geval maakt de akte van 1370 duidelijk, dat de westelijke dijk langs de Borgsloot (de 'Borgwal') net als de Borgsloot zelf, onder de zeggenschap van het Scharmerzijlvest viel. Wat zegt dat over de oudste functie van deze kering? Wat 'borgde' de Borg eigenlijk? Was het

⁹ OGD I 126 (GrA T2100-52).

¹⁰ GrA T2100-442 (6 juli 1531).

¹¹ Zie ook het 'Zijpad Hinkemahorn' (<http://www.groningerarchieven.nl/historie/mengelwerk/zijpad-hinkemahorn-2>).

een grens tussen twee ontginningsgebieden die min of meer tegelijkertijd werden aangepakt? Of is de Borg zijn bestaan begonnen als *leidijk* die moest voorkomen dat water uit het nog niet aangepakte veen aan de ene kant naar het reeds ontgonnen gebied aan de andere kant ervan lekte? Als dat zo is, doet het feit dat sloot-en-dijk bij het Scharmerzijlvest hoorden, vermoeden dat de ontginning aan de oostzijde ouder is dan die aan de westzijde.

Of zou de Borg van meet af aan zijn aangelegd tegen het Hunzewater? Dat lijkt minder waarschijnlijk, gelet op het feit dat de bodem in Middelbert en Engelbert vóór het begin van de ontginningen aanzienlijk hoger moet hebben gelegen.

En wat betekent het dat Scharmer de plaats is waarnaar het Scharmerzijlvest genoemd is? Wil dat zeggen dat dit de oudste ontginning van dit gebied is? Het Kruisherenklooster daar is jong: het werd pas in 1489 gesticht door Johan Rengers van Scharmer, die reeds in 1470 de parochiekerk van Scharmer aan de kruisheren had aangeboden. Het klooster bezat tot halverwege de zestiende eeuw landerijen in de Heidenschap, dat ooit een echt kerspel is geweest.

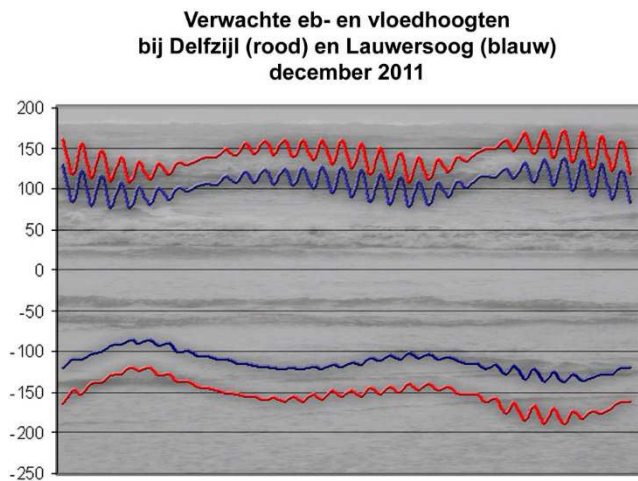
De schenking van de kerk van Scharmer – aan de premonstratensers van Wittewierum – in 1231 en het optreden van de edelman Snelger van Scharmer in de tweede helft van de dertiende eeuw maken duidelijk dat hier vóór de stichting van het kruisherenklooster al het een en ander is gebeurd.

Borgwal bij Middelbert

De Borgwal is tegenwoordig echt hoog. Dat is nodig omdat het waterpeil in de Borgsloot veel hoger is dan de maaiveldhoogte in het land ten westen ervan. Dat zal in 1370 nog niet zo zijn geweest. Uit de akte van 1370 begrijpen we dat het water uit Middelbert en Engelbert onder vrij verval door de Borgwal naar de Borgsloot kon stromen. Dat zou nu niet meer mogelijk zijn. Tegenwoordig wordt in de Borgsloot een peil van 1,12 meter onder NAP aangehouden. Het land op de voorgrond van de foto ligt op c. 2 meter –NAP. Aan de oostkant van de Borgsloot is het bodempeil nog lager: daar varieert het van 2 tot 2,75 meter –NAP.

We hebben gezien dat de hoge opslibbing in de Paddepoel een belangrijke hindernis moet zijn geweest voor de afvoer van het Drentse water en dus ook de afwatering van Drenterwolde belemmerde. Door de inlating van Middelbert en Engelbert in het Scharmerzijlvest hoefde het water uit deze kerspelen die hobbel niet meer te nemen.

In Delfzijl loopt de eb zo'n halve meter lager af dan in Lauwersoog. Anders gezegd: aan de monding van de Hunze staat het zeewater bij eb hoger dan in de Eemsmond.

Door de inlating in het Scharmerzijlvest konden Middelbert en Engelbert profiteren van de structureel lagere eb aan de Eems.

Het plaatje geeft de astronomische waarden aan, niet die van de werkelijkheid. Afhankelijk van de weersgesteldheid (wind!) kunnen de werkelijke waterhoogten sterk van dit model afwijken.

Getijden in de Noordzee

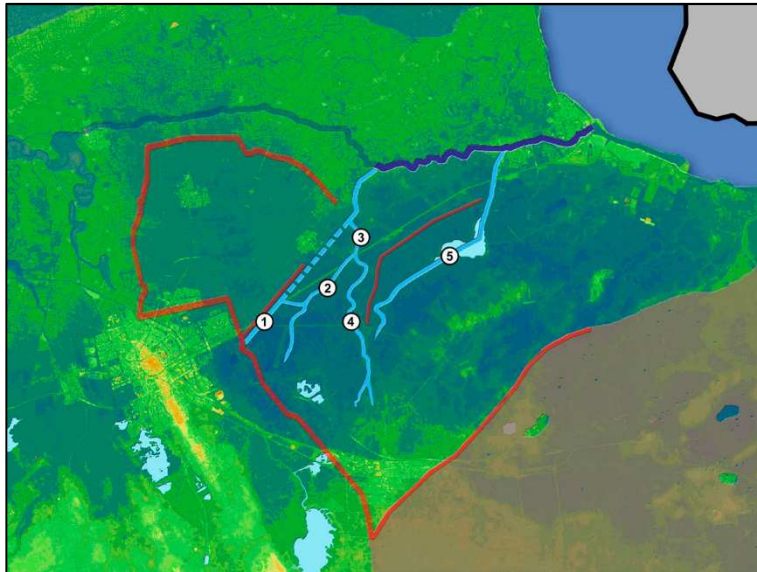
Alleen al het astronomisch getij – dus: zonder rekening te houden met toevallige factoren als het weer – zorgt voor lokale verschillen in getij-amplitude.

Zo bedraagt in Vlissingen het verschil tussen hoog en laag water bij springtij 4,5 meter, terwijl dat in Den Helder slechts 1,5 meter bedraagt.

Deze verschillen hebben te maken met het feit dat de zuidelijke Noordzee (dus waar Vlissingen zich bevindt) zich als een soort opvang-trechter gedraagt, waarin het door de vloed opgestuwde water zich ophoopt. Daardoor heb je daar het sterkste getij-effect. In Den Helder daarentegen kan het water wel gemakkelijk alle kanten op, zodat daar een minder 'heftige' amplitude optreedt.

Richting Delfzijl wordt de getij-amplitude weer groter doordat de getijgolf daar naar de Duitse Bocht 'propageert', en de Duitse Bocht ook als een soort ophoop-punt fungeert.

Voor Lauwersoog en Delfzijl bedraagt het verschil in amplitude bij springtij 0,78 meter.

De afwatering van Duurswold

1. Watergang langs de Grasdijk
2. Kleislout
3. Lustigemaar
4. Bovenloop van de Fivel
5. Schildmaar en Groeve

Zojuist wees ik erop dat we niet zeker weten welke route het Drenterwolder water door de watergangen van het Scharmerzijvest volgde. Ik maakte al wel melding van het vermoeden van Driessen dat de *Weterlesne* ('Waterlossing') van de akte het Lustigemaar is. Opmerkelijk is dat Nicolaas Westendorp, die in 1839 een nieuwe, grootscheeps aangevulde uitgave van Kremers *Beknopte beschrijving der provincie Groningen* bezorgde, weet mee te delen dat de watergang waardoor het Lustigemaar bij Oosterdijkshorn in het Damsterdiep uitmondde, in zijn tijd 'Waterlozing' werd genoemd.¹² Dat stemt overeen met een kaartje van het gebied tussen Schaaphok en Ten Post, dat in 1759 door Theodorus Beckeringh is gemaakt. Daarop staat de bedoelde watergang aangegeven als '*Waterleusing of Woltersumer Schipsloot*'.¹³ De naam 'Lustigemaar' ('*Lussingemaar*') reserveert Beckeringh voor de waterloop tussen het nu verdwenen Westermear (ten noorden van Schaaphok) en Woltersum.

Op het plaatje hierboven laat ik – met het nodige voorbehoud – min of meer schematisch zien hoe (een deel van) het water van het lage land van Duurswold naar de Eems stroomde.

1. Een watergang langs de Grasdijk (de *Damstervaart* waarvan sprake is in een akte van 1419?)
2. Kleislout
3. Het Lustigemaar (door Driessen aangewezen als de *Weterlesne* van de inlatingsakte van 1370)
4. De bovenloop van de Fivel (Scharmer en Slochter Ae)
5. Schildmaar en Groeve

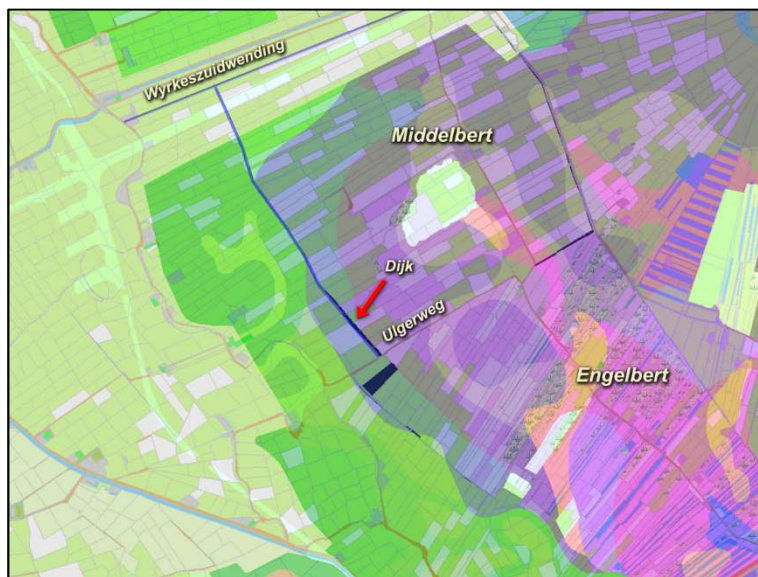
De met 1 aangeduide watergang langs de Grasdijk heb ik gedeeltelijk weergegeven met een onderbroken lijn. Het is vooralsnog niet uit te sluiten dat deze waterloop in 1370 nog niet helemaal *linea recta* doorliep tot het Lustigemaar. Het is mogelijk dat hij ten oosten van Garmerwolde op een natuurlijk waterloopje uitkwam dat zelf een eindje verder oostwaarts samenkwam met de Kleislout. We zullen dat op een volgend plaatje nog wat duidelijker zien.

¹² Hs. Kremer, *Beknopte aardrijks- en geschiedkundige beschrijving der Provincie Groningen* (Groningen 1839²) 317 en 323.

¹³ GrA T817-1410.

Behalve de binnendijken waarmee we al eerder hebben kennisgemaakt, toont dit kaartje ook de Graauwedijk (tussen 3 en 4 enerzijds en 5 anderzijds). Deze dijk is waarschijnlijk aanvankelijk gelegd om de lage landen ten zuiden van het Damsterdiep te beschermen tegen het zure veenwater dat vanuit het toen nog onontgonnen veen naar het noorden stroomde. Later, toen ook ten zuiden van de dijk het veen was verdwenen, veranderde de dijk van functie: toen moest hij voorkomen dat water vanuit het noorden het nog lagere gebied ten noorden van Schildwolde en Hellum binnenkwam.¹⁴

Het Lustigemaar en de Groeve mondden uit in de Delf (de voorloper van het Damsterdiep), die sinds c. 1300 door middel van zeesluizen op de Eems loosde. De zijlen van de Delf worden in 1303 voor het eerst vermeld.¹⁵

Middelbert en Engelbert op de bodemkaart

De Euvelgunner Waterlossing is aangegeven met een blauwe lijn.

Bij de bespreking van de oorkondetekst heb ik aangegeven dat ik zal terugkomen op passage nr. 7. Bepaald wordt dat Engelbert 'twee speciale zijlen' in de Olger moest maken die half zo groot zouden zijn als de opening in de Borgwal bij de *Stertebolabalka* waardoor het water van Middelbert en Engelbert het Scharmerzijlvest binnenkwam. Ik begrijp dit zo, dat deze twee zijltjes *extra* zijltjes zijn, naast een niet genoemde doorgang die – naar ik vermoed – dichterbij in de buurt van de Borgwal de grens tussen de beide kerspelen kruiste. Er zouden dus in totaal drie plaatsen zijn waar het Engelberter water het dorpsgebied van Middelbert kon binnenkomen.

Om duidelijk te maken wat ik bedoel geef ik de hoeveelheid water die Engelbert en Middelbert **samen** via de opening bij Stertebolabalka op het Scharmerzijlvest mochten brengen, aan met de letter **W**. Aangenomen dat Middelbert en Engelbert daar evenveel water mochten spuien, betekent dit dat Engelbert bij Stertebolabalka $\frac{1}{2}$ W loost. Volgens de onderhavige bepaling moest het kerspel Engelbert in de Olger nog twee openingen maken

¹⁴ O.S. Knottnerus, *Natte voeten, vette klei. Oostelijk Fivelingo en het water*. Archeologie in Groningen 3 (Bedum 2008) 55.

¹⁵ OGD I 218 (19 juni 1303).

7.1 Middelbert en Engelbert (1370)

waarvan de wijde de helft moest zijn van de opening bij Stertebolabalka. Daardoor zou dan 2 maal $\frac{1}{2}$ W naar Middelbert stromen. Er ging dus maar $\frac{1}{3}$ van het Engelberter water bij Stertebolabalka naar de Borgsloot, de overige $\frac{2}{3}$ moest via het kerspel Middelbert door de *Middelberter Waterlossing* (later *Euvelgunner Waterlossing* genoemd) worden afgevoerd.

Dit moet betekenen (1) dat het grootste deel van het Engelberter water samen met dat van het westelijke deel van Middelbert (Euvelgunne) ook na 1370 nog via de zuidelijke sloot van de *Wyrkeszuidwending* op de Hunze werd geloosd en (2) dat in 1370 dus alleen de *oostelijke* delen van de kerspelen Middelbert en Engelbert in het Scharmerzijlvest zijn ingelaten.

Het is geen wonder dat hierover in de bronnen niets naders te vinden is en dat ook geen enkele geschiedvorser aan deze bijzonderheid enige aandacht heeft geschonken: ruim vijftig jaar na de gedeeltelijke inlating van Middelbert en Engelbert in het Scharmerzijlvest ging ook het Oosterstadshamrik van Groningen via de Scharmerzijl uitwateren en werd het Damsterdiep gegraven. Hierdoor ontstond een geheel nieuwe situatie.

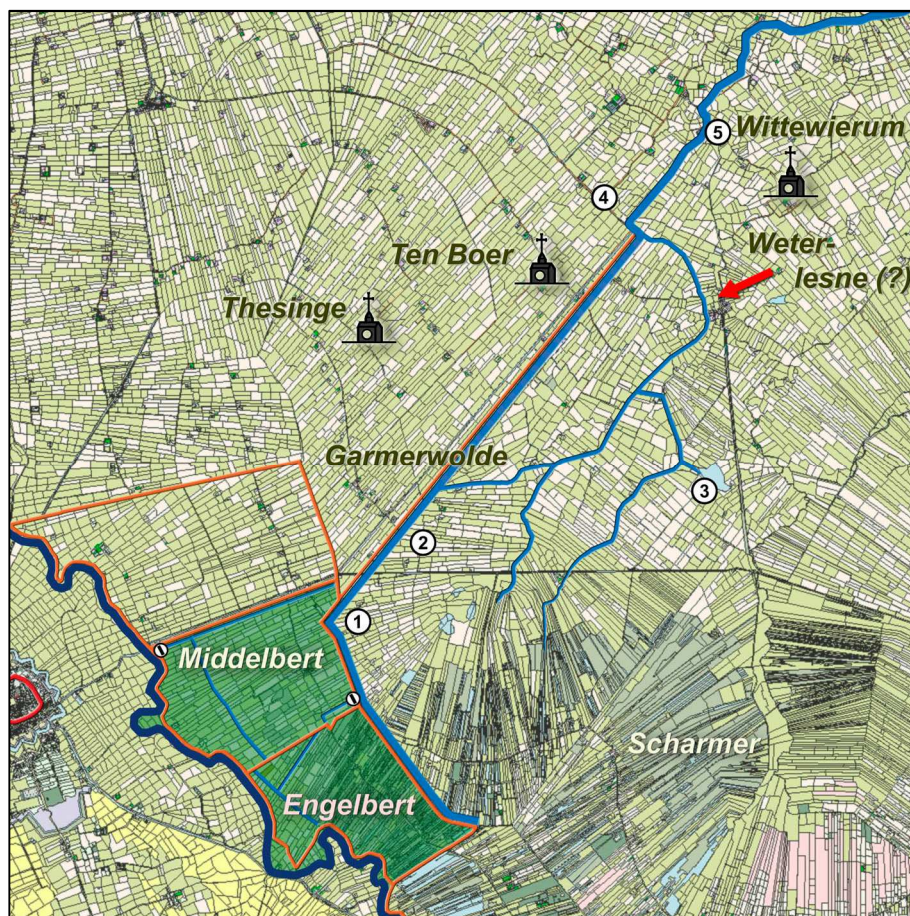
De kadasterkaart (hier gecombineerd met de bodemkaart) laat nog een stukje dijk zien aan de oostzijde van de Euvelgunner Waterlossing. Dat duidt erop dat hier inderdaad een waterscheiding is geweest. Het land ten westen ervan heeft een (ingeklonken) klei-op-veenbodem, ten oosten bestaat de bodem uit veen. Tegenwoordig is er van hoogteverschil ter weerszijden van de dijk geen sprake meer.

Middelbert en Engelbert rond 1370

Opmerkelijk is dat ook op de oude topografische kaart nog **drie** duikers staan aangegeven waardoor Engelberter watergangen de Olger kruisten en Middelbert binnenkwamen. Zou de situatie sinds 1370 op dat punt niet zijn veranderd?

Bij Hinkemahorn sloot de Borgsloot aan op een watergang die, evenwijdig aan de Grasdijk, via de Bolte bij Ten Boer naar het Lustigemaar liep. Gelet op de veranderingen die de bodemhoogten langs dit tracé in de loop der eeuwen moeten hebben ondergaan is het niet duidelijk of deze sloot in 1370 nog helemaal naar het Lustigemaar doorliep. Het oude verkavelingspatroon ter plaatse doet vermoeden dat de sloot langs de Grasdijk even ten oosten van Garmerwolde aansloot op een natuurlijke watergang en dat het water op enig moment via deze sloot oostwaarts is gaan lopen om dan via de Kleisloot in het Lustigemaar (de *Weterlesne*) uit te komen. Het kaartje op de volgende bladzijde maakt duidelijk wat hier is bedoeld.

De afwatering van Middelbert en Engelbert (1370)

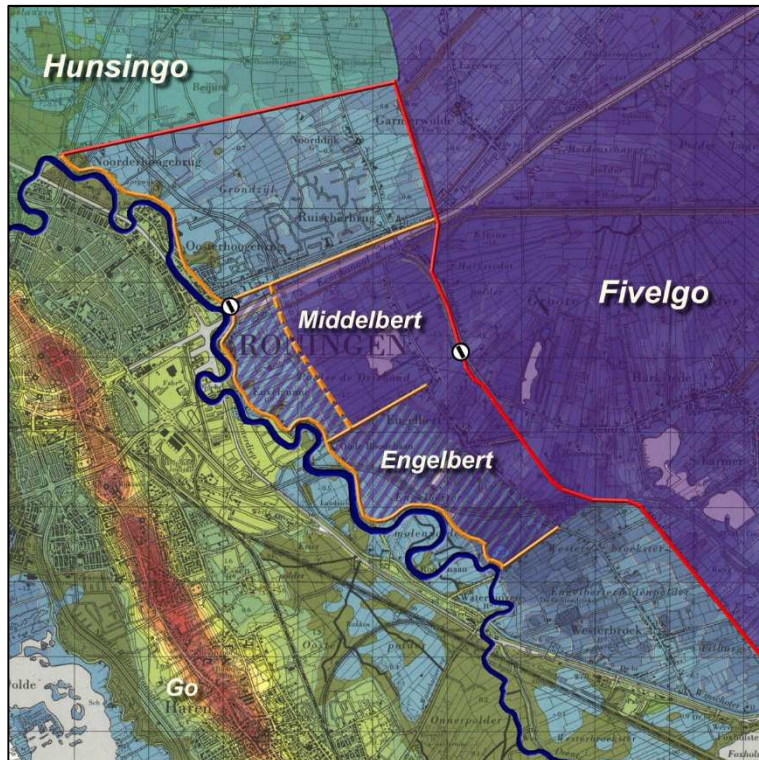
1. Hoytekamahem
2. Heidenschap
3. Westermeer
4. Oosterdijkshorn
5. Ten Post

Zoals gezegd is het Lustigemaar volgens Driessen de *Weterlesne* van onze akte. Vanaf Oosterdijkshorn liep het water uit het lage land via een kanaal in de richting van Ten Post en verder naar Winneweer, waar de Delf werd bereikt.

Er bestaat een opmerkelijke overeenkomst tussen de situatie van Lieuwerderwolde en Dorkwerd enerzijds en die van Engelbert en Middelbert anderzijds. Deze kerspelen konden voor hun afwatering niet langer gebruik maken van de rivier(en) die door of langs hun gebieden stroomt (stromen), maar moesten hun water elders kwijt. De vorige keer hebben we gezien dat er in 1360 een aparte waterlossing gecreëerd werd voor Lieuwerderwolde en Dorkwerd (door het graven van een nieuw 'zijlmaar' naar Wierum), nu, in 1370, worden (delen van) Engelbert en Middelbert ingelaten in het Scharmerzijlvest. Het zijn soortgelijke oplossingen voor soortgelijke problemen.

De gelijktijdigheid ervan zou een indicatie kunnen zijn voor de ontwikkeling van de bodem in het gebied rond Groningen. Het lijkt erop dat rond 1350 een omslagpunt is bereikt: de bodem van de langs de rivieren gelegen gebieden was toen zover gedaald, dat het eigen water ervan niet meer op de rivieren kon worden geloosd, ook bij laag water niet. Het ophouden van de vloed – hetgeen men eerder in de eerste helft van de veertiende eeuw had geprobeerd door het bouwen van zeewerende sluisen – had in de tweede helft van dezelfde eeuw al niet genoeg effect meer. De enige oplossing was nu een lager lozingspunt te zoeken en in verband daarmee aparte afwateringskanalen te graven.

7.1 Middelbert en Engelbert (1370)

Na de inlating van Middelbert en Engelbert in het Scharmerzijlvest

De afgebeelde situatie heeft bestaan in de periode 1370-1424.

Op het bovenstaande kaartje is de toestand in beeld gebracht zoals die – vermoedelijk – tot stand is gekomen door de inlating van Middelbert en Engelbert in het Scharmerzijlvest.

Aan de Drenterwolder kant zijn de zuidwendingen en rivierdijken ingetekend. We zagen dat Middelbert en Engelbert verplicht waren om deze goed te onderhouden. Dat was niet alleen in hun eigen belang. *Omerke* en *Edikan* waren nu de buitengrenzen van het Scharmerzijlvest – en dus ook van het Zijlvest der Drie Delfzijlen – geworden en het onderhoud ervan was in het belang van het hele zijlvest. De zorg daarvoor spreekt uit verschillende bepalingen van de inlatingsakte (de nummers 8-12 en 19).

Uit diezelfde inlatingsakte blijkt dat 2/3 van het Engelberter water via het grondgebied van Middelbert door de Euvelgunner Waterlozing in noordelijke richting werd geloosd. Zoals we zagen vertoont de kadasterkaart uit het begin van de negentiende eeuw sporen van een dijk die aan de oostkant langs de Euvelgunner Waterlozing heeft gelegen. De oranje streepjeslijn laat zien hoe deze kan hebben gelopen.

De status van het westelijke gedeelte van het kerspelgebied van Middelbert, tussen de Hunzedijk en de 'streepjes-dijk', is onduidelijk. De Hunzedijk lijkt wel als buitengrens van het Scharmerzijlvest te hebben gegolden, maar het is onduidelijk hoe het staat met de zijl die daarin moet hebben gelegen en waarlangs het West-Middelberter water samen met 2/3 van het Engelberter water op de Hunze werd gespuid.

Waarschijnlijk is later – maar onduidelijk is wanneer – de opening in de Hunzedijk gedicht en zijn Middelbert en Engelbert in hun geheel via het Scharmerzijlvest gaan afwateren. De veronderstelling ligt voor de hand dat deze verandering samenhangt met de aanleg van het Damsterdiep in 1424.

De – gedeeltelijke – inlating van Middelbert en Engelbert in het Scharmerzijlvest bevorderde weliswaar de afwatering van de oostelijke delen van deze kerspelen, maar voor de westelijke – lagere – delen ervan moet de toestand problematisch gebleven zijn. Bovendien werd deze strook nog wel bedreigd door het Drentse water dat door de Hunze werd aangevoerd.

Aan de westzijde van de Hunze heb ik geen dijken getekend, maar die hebben er natuurlijk wel gelegen. De hoogtekartaat laat overigens goed zien dat er ook aan die kant van de Hunze gebieden waren die door het Drentse water werden bedreigd. Daartoe behoorden niet alleen de lage delen van de dorpen van Go, maar ook de stadshamrikken. Daar was het bodemniveau lager dan uit dit plaatje blijkt.

Op verschillende plaatsen zijn ‘in het veld’ nog stukjes van de middeleeuwse Hunzedijk te zien.

Euvelgunnerweg met voormalig tolhuis

Voormalige Hunzedijk bij Rodehaan

‘Ommerke’ bij Roodehaan

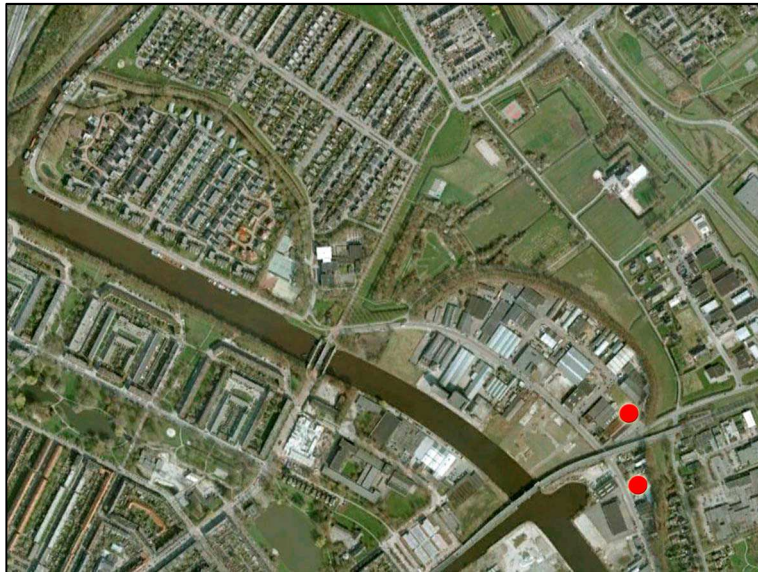

Dijkrestanten langs de voormalige Hunze

Op de twee met rode stippen gemerkte plaatsen rechtsonder zijn in de jaren vijftig van de vorige eeuw steenovens aangetroffen, die behoord hebben bij het tichelwerk van het Jacobijnerklooster te Groningen.¹⁶ Voor deze afbeelding is de topografische kaart van 1930 gecombineerd met de moderne stadsplattegrond en Google Earth. De meest opvallende elementen daarin zijn het Van Starckenborghkanaal en de Beneluxweg (oostelijke ringweg).

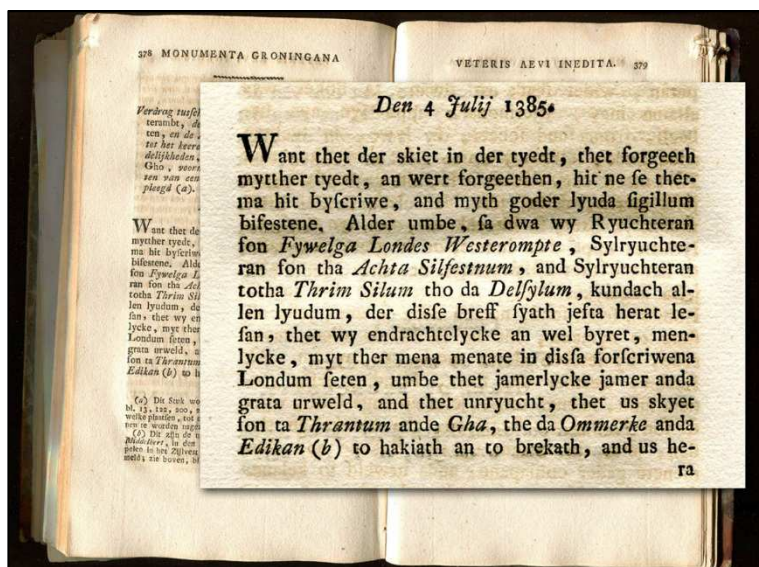
Ook op de Bonnebladen zijn nog vele sporen te zien van de middeleeuwse Hunzedijken. Een voorbeeld daarvan zien we op bovenstaande uitsnede van het gebied tussen Noorderhoogebrug en Oosterhoogebrug. Langs de voormalige Hunzebedding (hier aangegeven als het Selwerderdiepje) zijn oneffenheden getekend. Het gaat hier overigens niet alleen om restanten van dijken. Hier hebben ook steenovens gestaan die in de late middeleeuwen nog in bedrijf waren. De voor de baksteenproductie benodigde klei werd in de aanliggende ‘ticheldobben’ gedolven. De brandstof (turf) werd via de rivier vanuit de venen aangevoerd.

¹⁶ H. Praamstra, ‘Sporen van laat-middeleeuwse tichelbedrijven aan het Selwerderdiepje bij Groningen’, *Groningse Volksalmanak* 1958, 127-144.

Dijkrestanten langs de voormalige Hunze

De steenovens lagen ter weerszijden van de huidige busbaan.

Middelbert en Engelbert krijgen hulp van hun Friese bureu

Ik wees erop dat Middelbert en Engelbert ook na de inlating in het Scharmerzijlvest bedreigd werden door het Drentse water. Maar het water was niet de enige vijand van de Drenterwolders. Ook van hun bureu die de hoge gronden van Go bewoonden en in het verleden hun medestanders waren geweest, was gevaar te duchten.

Niet voor niets stond in de inlatingsakte van 1370 een bepaling die ervan getuigt dat men rekening hield met de mogelijkheid van gewapende conflicten naar aanleiding van het waterbeheer. Toen was afgesproken dat Middelbert en Engelbert in geval van nood konden terugvallen op de grote organisatie waarvan ze nu deel uitmaakten.

In het Drents Archief ligt een akte van 29 mei 1380 waaruit duidelijk wordt dat er toen geweld dreigde. In dat jaar riepen de Acht Zijlvesten¹⁷ de hulp in van Reinold Huginge, een tot de Groninger elite behorend man die in de positie was om het bedreigde land en zijn

¹⁷ Zie G&DW 3, *Het Nieuwe Gat*, hoofdstuk 3.1 'De Acht Zijlvesten'.

inwoners onder zijn hoede te nemen. Volgens de voor twee jaar gesloten overeenkomst zou Huginge zich in het gebied van de Acht Zijlvesten vestigen en de leiding hebben over de strijd tegen hun vijanden in Drenthe en Go. Hij zou voor gezamenlijke rekening een strijdbende van 12 of 16 mannen aannemen en onderhouden. De Acht Zijlvesten beloofden hem en zijn huisgezin te zullen beschermen en zijn huis, in geval van belegering, te zullen ontzetten.

Van de eendracht die Go en Wold eertijds in waterstaatszaken hadden getoond was in de jaren 80 van de veertiende eeuw dus niets meer over.

Of de overeenkomst die de Acht Zijlvesten en Reinold Huginge in 1380 met elkaar sloten tot iets heeft geleid weten we niet. Ze heeft in elk geval niet bijgedragen tot beëindiging van de spanning tussen de bewoners van de hoge en lage streken langs de Hunze. Korte tijd later staken de bewoners van de hoge dorpen van Go de dijken van de Drenterwolder kerspelen door. Ze creëerden op die manier misschien wel een effectieve waterberging, maar schonden ook alle normen van goed naberschap.

In 1385 constateerden de rechters van Fivelgo-Westerambt, de zijlrechters van de Acht Zijlvesten en hun collega's van de Drie Delfzijlen dat de Drenten en de inwoners van Go zich vijandig gedroegen. In een officiële – in het Oudfries opgestelde – verklaring lezen we: 'Ze laten ons hun water zonder reden en recht op de hals lopen, verderven op die manier de geestelijke en de leek en beroven de levende en de dode van hun troost en recht.'¹⁸ Om die reden gaven ze iedereen vrijheid en verlof om de Drenten en hun helpers schade toe te brengen op elke mogelijke manier, maar wel voor ieders eigen risico. Mochten de Drenten een inval doen en iemand in een dorp of huis te pakken krijgen, dan zou er groot alarm geslagen worden en zou de hele gemeente worden opgeroepen om het geweld te keren. Niemand zou zich met de Drenten mogen verzoenen dan met de instemming van de oorkonders.

Doordat de akte is opgesteld in het Oudfries lijkt de ruzie over het water ook te passen in de traditionele stammenstrijd tussen Friezen en Saksen.

¹⁸ OGD II 748 (GrA T708-59 fol. 149, regist 7).

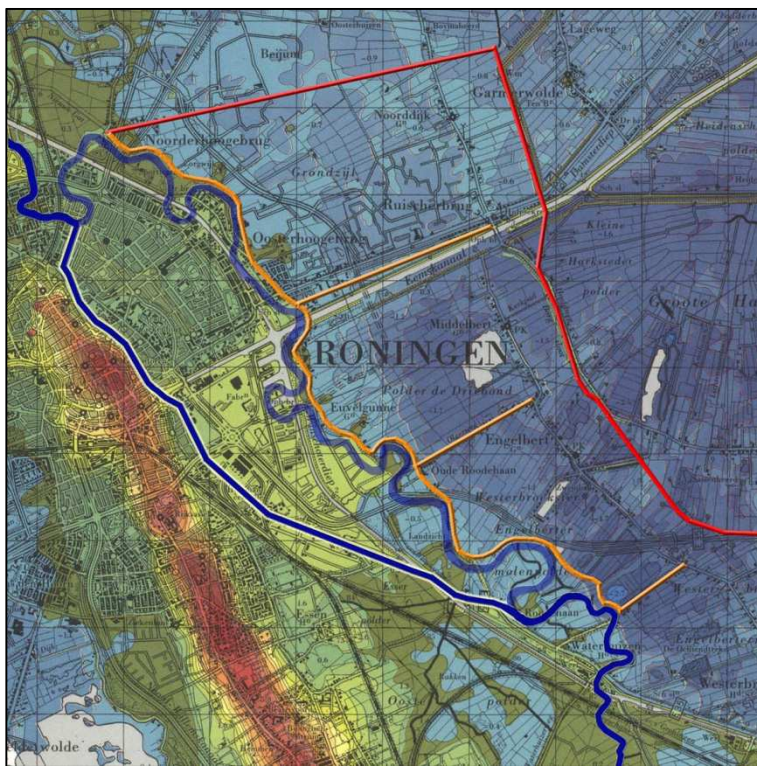
7 De Hunze omgeleid (c. 1400)

7.1 Middelbert en Engelbert (1370)

7.2 Schuitendiep en Selwerderdiep

7.3 Tillen, Kleislout en Boterdiep

7.4 De gevolgen

Afleiding van de Hunze (c. 1400)

In 1408 volgde het kerspel Noorddijk het voorbeeld van Middelbert en Engelbert en ging zijn water naar elders lozen. Anders dan hun zuidelijke burens zochten de Noordijksters een uitweg in noordelijke richting. Daarover later meer.

We moeten nu eerst een andere, uiterst belangrijke gebeurtenis bespreken: de omleiding van de Hunze vanaf Uilkenham naar de Borgham. Het gedeelte van de omgelegde Hunze tussen Uilkenham/Roodehaan en Groningen wordt Schuitendiep genoemd, het stuk tussen de stad en de Borgham heet Selwerderdiep.

Ubbo Emmius (1547-1625). Portret door Pieter Belta (1628)

In zijn grote geschiedwerk over de Friese geschiedenis schrijft Ubbo Emmius over de Hunze:

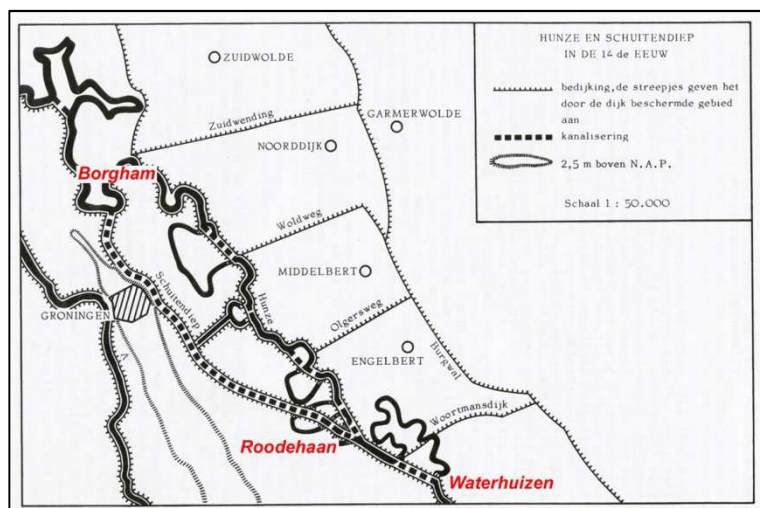
‘De Hunze, ontsprongen in de Drentse venen, stroomde destijds door Drenterwolde en kronkelde om de burcht Gronenburg. Vandaar liep zij naar de plaats die tegenwoordig zijn naam aan een hoge brug ontleent (Oosterhoogebrug), liet Groningen links liggen, passeerde het klooster Selwerd op korte afstand, waarbij zij zich door de laag gelegen landerijen van dat klooster slingerde, en kwam daarna bij het dorp Wierum uit in de bedding, die nu zijn naam ontleent aan de rietvelden (Reitdiep); dan stroomde de rivier verder door Hunsingo, tussen de Marne en Humsterland door, en mondde uit in het æstuarium van de Lauwers. Tegenwoordig is de rivier vanaf de plaats waar eens de burcht Gronenburg stond, naar Groningen afgeleid, aan weerszijden voorzien van dijken; ze loopt langs de muren van de stad en komt dan na een grote afstand uit in de oude bedding die ik heb genoemd, en stroomt dan naar Wierum. Ze brengt op die manier veel nut voor de stad.’¹⁹

Emmius vertelt dit in de context van een verhaal over gebeurtenissen in het jaar 1259. Velen hebben dit verkeerd begrepen en dachten dat de Hunze in 1259 naar de stad is afgeleid.

Overigens heeft ook Ubbo zelf het mis: de rivier is niet vanaf de Gronenburg naar de stad geleid, maar vanaf Uilkenham bij het latere Roodehaan. Emmius heeft deze vergissing later zelf rechtgezet.²⁰

¹⁹ Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum Historia* XI (Leiden 1616) 163.

²⁰ Ubbo Emmius, *De agro Frisiae inter Amasum et Lavicam deque urbe Groninga in agro eodem et de iure utriusque, cum serie magistratuum praecipuorum* (Groningen 1605) 20.

De afleiding van de Hunze naar Overdiep

Volgens Gerrit Overdiep is het Schuitendiep aan het eind van de veertiende eeuw gegraven. Dit plaatje is een enigszins gewijzigde en aangevulde versie van de illustratie bij het artikel waarin hij zijn overwegingen meedeelde.²¹

De toenmalige politieke situatie lijkt daarvoor geschikt. In 1392 had het stadsbestuur de regie over het Gorecht van het Utrechtse domkapittel overgenomen. Dat betekent dat het vanaf dat jaar in de gelegenheid was om het initiatief voor een dergelijk project te nemen en de uitvoering ervan aan de ingezetenen van het Gorecht op te dragen.

Er is maar één schriftelijke bron die het bestaan van het Schuitendiep rond 1400 lijkt aan te tonen. Wanneer de kroniekschrijver Johan van Lemego beschrijft hoe bisschop Frederik van Blankenheim, ontevreden over het verkwanzelen van de Utrechtse rechten door het domkapittel, in het jaar 1401 de stad Groningen belegerde, vertelt hij dat de bisschop zijn kanonnen op de Kempkensberg opstelde en ten noorden daarvan een droge gracht liet graven '... in oostelijke richting naar beneden tot aan een stromende waterloop, die uit het Helperhamrik kwam'. Welke andere 'stromende waterloop' zou Van Lemego hier kunnen bedoelen dan de omgelegde Hunze?

In de nieuwe editie van deze bron²² luidt de betreffende tekst als volgt:

'Item nu voert van bisschop Frederick van Blanckenheem een bisschop toe Utrecht gewest is vorseven, ende heft de stadt Groningen belecht an die sueder siedt mit alden Stichte van Utrecht in den jaere MCCCC voerscreven, ende lach daer voer III weecken lanck. Ende sijene bussen leegen op Kempekens barrich, ende daer leedt hee voer graeven ejnen droegen grafft op die noerder siedt des barrichs vorseven, ende angenck voer die Heer straete nije poerte, ende ginck oestwert neder tot eenen loepenen [deepe]; ende die bisschop voerscreven en mochte die stadt Groningen

²¹ G. Overdiep, 'Het tijdstip van het graven van het Schuitendiep ten zuidoosten van Groningen', *Us Wurk* 21-22 (1972-1973) 187-191.

²² F.A.H. van den Hombergh en E.O. van der Werff (eds), *Sicke Benninge, Croniken der Vrescher Landern mijtten Zoeven Seelanden ende der stadt Groningen. Geschiedenis van Groningen en Ommelanden tot 1530* (2 dln.) (Den Haag 2012), 138.

niet meer verwarven, ende soe leet hie maecken een starrick blockhues toe der Blanckerweer mit II offte III landtweren.²³

Tol bij Roodehaan (1931)

De foto (GrA T1785-6829) is gemaakt ten tijde van de opheffing van de tollën.

Het tolhek op deze foto stond niet ver van de plaats van waaraf de Hunze omstreeks 1400 in noordwestelijke richting werd afgeleid. Op deze plek grenzen de kerspelen Groningen, Haren en Engelbert aan elkaar. Nu splitst het oude Schuitendiep zich hier in het Oude en Nieuwe Winschoterdiep, tegenover de ingang van afvalverwerking de *Stainkoeln*.

Volgens Overdiep had het stadsbestuur bij de omlegging van de Hunze drie doeleinden voor ogen:

- controle over de turfvaart
- bevrijding van Drenterwolde en de stadshamrikken van het Drentse bovenwater
- toevoer van water voor de stadsgrachten

Het derde motief lijkt me minder aannemelijk. Aan de noord- en zuidzijde van de stad liggen de Groninger stadsgrachten hoger dan de Hunze, zodat het rivierwater omhoog zou moeten lopen om daarin terecht te kunnen komen.

Maar het eerste motief komt me zeker plausibel voor. In elk geval lijkt er samenhang te bestaan tussen de vaststelling van de oudste gildebrief van het Schuitenschuiversgilde in 1403²⁴ en het graven van het Schuitendiep.

Maar ook de waterstaatkundige situatie moet van belang zijn geweest. Het stadsbestuur was verplicht zijn onderdanen tegen wateroverlast te beschermen. Daardoor was het bevoegd om de ingezetenen van Go en Wold graafwerk te laten verrichten. Gezien de overlast die ze van het Drentse water ondervonden, diende het graven van het Schuitendiep ook hun eigen belang.

²³ 'Nu verder over bisschop Frederik van Blankenheim, bisschop in Utrecht. Die heeft de stad Groningen belegerd aan de zuidzijde met het hele Sticht van Utrecht in het jaar 1400, en hij lag gedurende 3 weken voor de stad. Zijn kanonnen stonden op de Kempkensberg en voor [die stelling] liet hij een droge loopgraaf aanleggen aan de noordkant van de berg in de richting van de nieuwe Herepoort en oostwaarts bergaf naar een stromende watergang. Maar het lukte de bisschop niet Groningen te veroveren en toen maakte hij een sterk blokhuys te Blankeweer met 2 of 3 grenswallen.'

²⁴ OGD II 1134.

7.2 Schuitendiep en Selwerderdiep

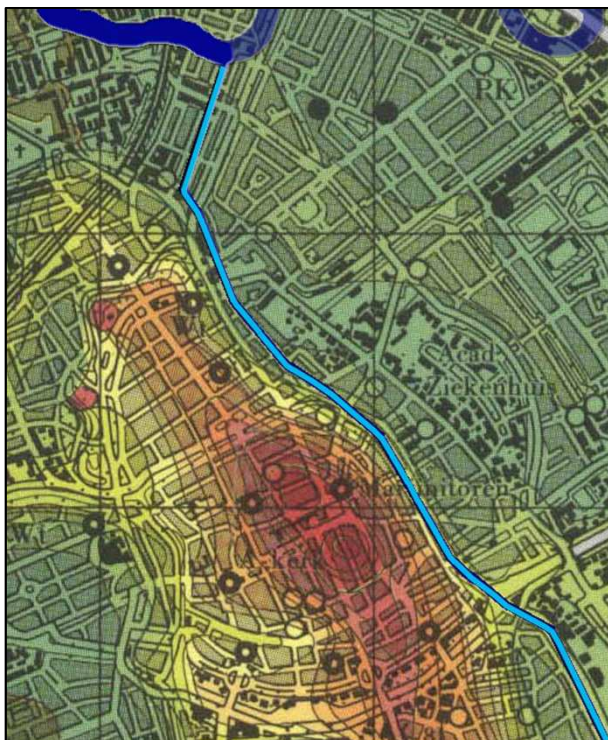
Het omleggen van de Hunze betekende een geduchte ingreep in het landschap. Het zorgde ervoor dat het Drentse water wat gemakkelijker kon afstromen en uit de buurt bleef van de drie noordelijke Drenterwolder kerspelen. Maar het bracht ook nieuwe problemen met zich mee:

- Het peil in het Schuitendiep stond vaak hoger dan dat van de aangrenzende landerijen, zodat het nieuwe kanaal de ontwatering daarvan bemoeilijkte; bij dijkdoorbraak dreigde zelfs overstrooming.
- Het nieuwe diep moest verschillende bestaande landwegen en watergangen kruisen.

Winschoterdiep en Oosterhaven
(GrA T1785-6829)

De foto is genomen vanaf de
oostelijke kade bij de Bonteburg.

Het tracé van Schuitendiep en Selwerderdiep volgt
het reliëf

Op het vorige kaartje is goed te zien dat het nieuwe kanaal ruwweg de hoogtelijnen volgt. Bij de stad Groningen loopt het parallel aan de hoogte van de Hondsrug. Daardoor hoefde men alleen aan de oostzijde een dijk te leggen.

Aan de oostzijde van de middeleeuwse stad liep het kanaal parallel aan de oostelijke stadsgracht. Hier, in het bijzonder bij de Nieuwe Sint Jansstraat, is goed te zien dat het hamrik veel lager ligt dan het Schuitendiep.

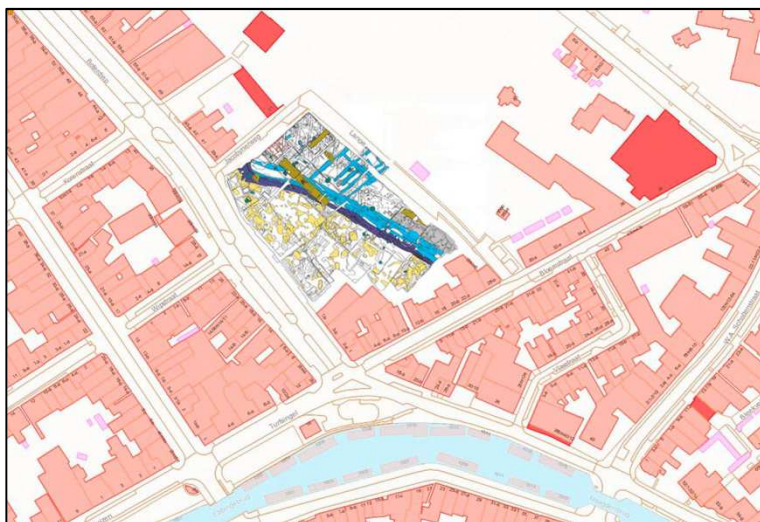
De Nieuwe Sint Jansstraat ligt laag

Het water in het Schuitendiep/Selwerderdiep zal dikwijls hoger hebben gestaan dan de maaiveldhoogte in het Oosterhamrik.

We mogen aannemen dat men, zoals vrijwel altijd het geval was, bij de afleiding van de Hunze gebruik heeft gemaakt van bestaande watergangen. Over de loop daarvan is bij gebrek aan archeologische en bodemgegevens maar heel weinig bekend.

Maar in 2009 is de bodem onder het voormalige carrosseriebedrijf van de gebroeders Rust aan de oostzijde van het Boterdiep gesaneerd. Daarbij kwam een watergang tevoorschijn, die meteen is geïnterpreteerd als het Selwerderdiep(je).²⁵ Als deze interpretatie juist is, wijkt de loop van het Selwerderdiep wel heel sterk af van wat men (onder wie ook ikzelf) tot dusver op grond van de plattegrond van Jacob van Deventer heeft aangenomen. Het aangetroffen tracé ligt ongeveer 50 meter ten noordoosten van het zuidelijke uiteinde van het huidige Boterdiep. Van Deventer tekende het Selwerderdiep ongeveer op de plaats van het Boterdiep.

²⁵ De in de stadsplattegrond gemonteerde opgravingstekening is gemaakt door Jaap Buist en Jasper Huis in 't Veld en overgenomen uit: Froukje Veenman en Bert Tuin, 'Verslag archeologie in 2009' in: *Hervonden Stad* 15 (2010) 6-32, aldaar 13 (afb. 7).

Een watergang gevonden tussen het Boterdiep en de Langestraat: het Selwerderdiepje?

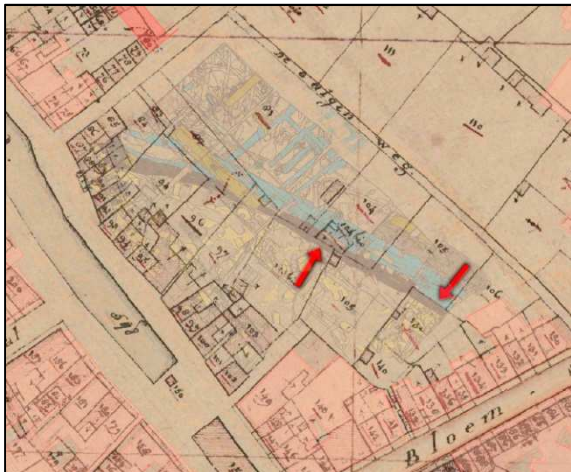
De noordoosthoek van de middeleeuwse binnenstad van Groningen op de plattegrond van Jacob van Deventer (c. 1565)

Wanneer we de huidige stadsplattegrond combineren met die van Jacob van Deventer blijkt dat ze nagenoeg exact op elkaar passen.

Jacob van Deventer tekende het Selwerderdiep op de plaats van het huidige Boterdiep. Het lijkt erop dat hij de werkelijkheid van zijn tijd correct heeft weergegeven. Als de in 2009 aangetroffen watergang echt het Selwerderdiep is, betekent dit dat de situatie ter plaatse vóór 1565 – toen Van Deventer zijn metingen in Groningen verrichtte – is gewijzigd.

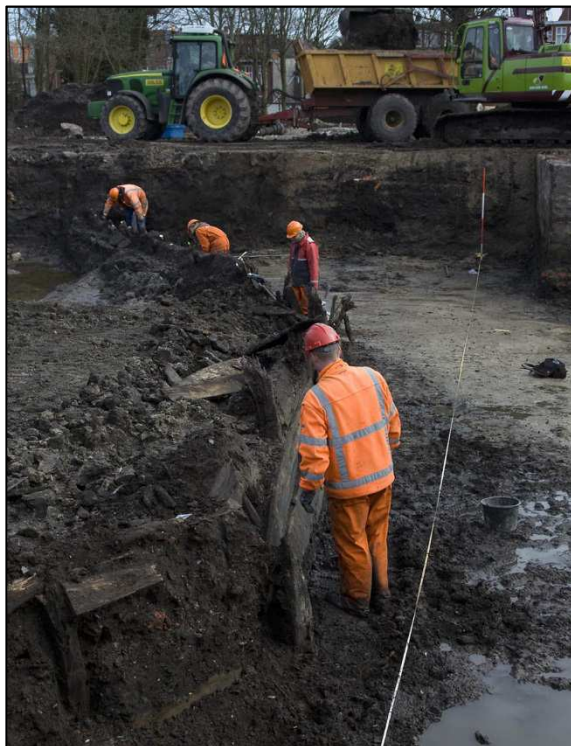
Wanneer we de kadasterkaart combineren met de opgravingstekening blijkt dat enkele perceelsgrenzen in het door de archeologen onderzochte gebied exact samenvallen met het opgegraven tracé. Dat wijst erop dat de aangetroffen watergang ook na de demping de inrichting van dit gebied heeft bepaald.

De rechteroever van de watergang bleek te zijn voorzien van een beschoeiing. Deze kan aangebracht zijn om de walkant tegen afkalving te beschermen, maar zou ook kunnen wijzen op gebruik als haven of als vaarweg.

De opgegraven watergang en het kadaster

De pijltjes wijzen naar plekken waar oude perceelsgrenzen samenvallen met de oevers van de gevonden watergang.

Opgraving Boterdiep 2009
(foto Hans Mulder)

Aan de noordzijde van de watergang werd een beschoeiing aangetroffen.

Vooralsnog lijkt het me aannemelijk dat we hier niet te maken hebben met het Selwerderdiep, maar met een waterloop die – voor zover mij bekend – op geen enkele oude stadsplattegrond voorkomt, maar wel in archiefstukken genoemd wordt. Te denken valt aan de 'Fraterssloot' die in de stadsrekening van 1547 voorkomt als de oostelijke begrenzing van enkele percelen die ten oosten van het Boterdiep lagen en (onder meer) door 'Lange Johan' en Johan van Schuttorp werden gepacht.²⁶ Deze sloot diende waarschijnlijk als tochtsloot en maakte deel uit van het ontwateringssysteem van het Oosterhamrik.

²⁶ GrA T2100-7.6 (stadsrekening over 1547) fol. 54. De Fraterssloot wordt in deze rekening ook op fol. 57-58 als zwetsloot van pachtsteden genoemd.

Archeologische vondsten leiden meer dan eens tot verwarring. Soms worden dingen die in de bodem worden aangetroffen wel heel snel in verband gebracht met gegevens die uit andere, vooral schriftelijke, historische bronnen bekend zijn. Daarbij wordt niet altijd voldoende rekening gehouden met onze onwetendheid over de vraag hoe het zit met de verhouding tussen de informatie die verloren is gegaan en de gegevens die wél bewaard zijn gebleven. Ieder die zich serieus in de (schriftelijke) bronnen verdiept, weet dat ons maar een fractie bekend is van wat er te weten valt, en dat onze kennis grotendeels afhankelijk is van informatie die min of meer toevallig bewaard is gebleven.

Archeologisch onderzoek Brouwerstraat (oktober 2005)²⁷

In verband met de plaatsing van ondergrondse afvalcontainers zijn in de jaren 2004 en 2005 op verschillende plaatsen in Groningen putten gegraven. Eén van deze putten bevond zich in de Brouwerstraat. Archeologen vonden daar een gedempte watergang, waarvan zij aannemen dat dit de 'Kleislout' zou moeten zijn. In het vervolg zullen we zien dat in elk geval het gebruik van de naam 'Kleislout' hier niet juist is. De Kleislout is het kanaal tussen het noordelijke uiteinde van de Hondsrug en Noorderhoogebrug dat later onderdeel was van het Boterdiep. De naam die – waarschijnlijk – wél aan de gevonden watergang gehecht kan worden is 'Selwerderdiep', het noordelijke deel van de omgelegde Hunze.

²⁷ De tekening is gemaakt door B. Schomaker en overgenomen uit ARC-rapport 2005-128, *Een archeologische begeleiding bij het plaatsen van afvalcontainers in de binnenstad en de Hortusbuurt te Groningen (Gr.)* (Groningen 2007) afb. 26.

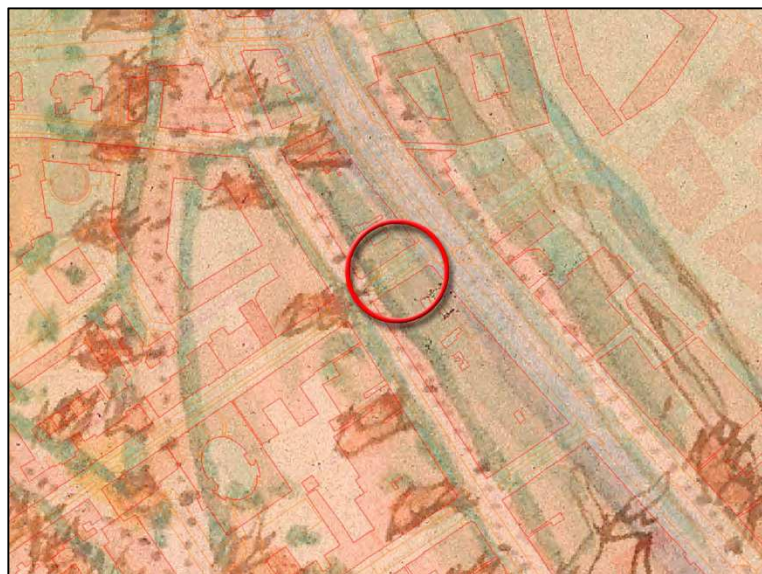

'De Kleislout gevonden'²⁸

Uit het opgravingsrapport:

'Op deze locatie waren twee grote ingravingen zichtbaar. De oudste ingraving ligt aan de oostzijde van de werkput en is dieper dan de uit te graven diepte van de bouwput. Het betreft waarschijnlijk de 'Kleislout'. De Kleislout is de voorloper van het Boterdiep, hij vormde de aansluiting tussen de stadsgrachten en de benedenloop van de Hunze. In de zeventiende eeuw is de Kleislout bij de uitbreiding en herinrichting van de stad gedempt. Op de kaart van Jacob van Deventer uit 1562 staat de Kleislout aangegeven. Op de 'Kleine Haubois' uit 1652 wordt de Kleislout met naam genoemd. Tijdens een opgraving aan het Boterdiep eerder dit jaar [2005] is de Kleislout eveneens aangesneden, hier is hij 6–10 m breed. De andere ingraving, aan de westzijde van de werkput, betreft mogelijk een brede sloot. Deze sloot ligt over de 'Kleislout' heen en is dus van jongere datum.'²⁹

Als dit verhaal klopt, is er toch iets mis met de stadsplattegrond van Jacob van Deventer.

De Brouwerstraat bij Jacob van Deventer

²⁸ De foto is gemaakt door M.C. Essink en is overgenomen uit ARC-rapport 2005-128, afb. 27.

²⁹ J.B. Hielkema, 'Brouwersstraat 4', in: ARC-Rapport 2005-128 (Groningen 2007) 25.

Jacob van Deventer lijkt zijn landmeterswerk erg precies te hebben gedaan. Bijna alles klopt opmerkelijk goed. Maar hij tekende het Selwerderdiep (de 'Kleislout' van de archeologen) zo'n 25 meter oostelijk van de put in de Brouwerstraat.

Er zijn twee mogelijkheden: óf Van Deventer heeft het mis, óf de aangetroffen bedding is niet het Selwerderdiep, maar een andere watergang. Vooralsnog neig ik tot de opvatting dat de archeologen deze keer gelijk hebben en dat Jacob van Deventer hier minder betrouwbaar is dan we van hem gewend zijn.³⁰

Alvorens nader in te gaan op de positieve en negatieve effecten die de omgelegde Hunze voor de aangelegen gebieden had, besteden we aandacht aan de technische aanpassingen in de bestaande infrastructuur die door de omleiding van de Hunze nodig waren.

Een bijzondere plaats neemt daarbij het Boterdiep/Kleislout in. Als dat in 1400 reeds bestond, moet het bij de omlegging van de Hunze een extra-probleem hebben opgeleverd.

³⁰ Zie ook Bert Tuin, 'Kapel en kerkhof bij de Brunne' in: *Hervonden Stad* (2012) 133-146, aldaar 142.

7 De Hunze omgeleid (c. 1400)

7.1 Middelbert en Engelbert (1370)

7.2 Schuitendiep en Selwerderdiep

7.3 Tillen, Kleislout en Boterdiep

7.4 De gevolgen

Tillen op de
stadsplattegrond van
Jacob van Deventer

Het nieuwe Schuitendiep/Selwerderdiep kruiste enkele landwegen. Jacob van Deventer tekende op zijn stadsplattegrond vier bruggen. Van zuid naar noord:

- De huidige Steentil in de *Damsaterweg* ('Damsterweg')
- De Poelebrug, die onder meer toegang gaf tot de Nieuweweg
- De brug aan de kop van de Vrydemaweg
- De Scheerslijpersbrug in de Kleiweg (nu Bedumerweg)

Van drie van deze bruggen lezen we in de archieven dat het stenen tillen zijn. Dit doet vermoeden dat het kanaal in de eerste plaats de waterafvoer heeft gediend. Dit is echter

niet meer dan een suggestie. Als een stenen brug hoog genoeg was konden pramen er nog wel onderdoor, zeker als de last niet al te hoog was opgetast.

Turfschuiten en –karren aan het Schuitendiep op de stadsplattegrond van Egbert Haubois

Het is dus mogelijk dat het op de bovenstaande uitsnede van Haubois' vogelvluchtkaart afgebeelde gedeelte van het Schuitendiep al vanaf het allereerste begin een turfhaven is geweest.

Ids Wiersma: turfkar aan het Schuitendiep (1911)
(GrA T1986-5120)

En dat is tot ver in de twintigste eeuw zo gebleven, zoals we kunnen zien op het bovenstaande schilderij van Ids Wiersma en de hierna volgende ansichtkaart uit c. 1930.

7.3 Tillen, Kleislout en Boterdiep

Turfschip in het Schuitendiep (c. 1930)
(GrA T1986-05120a)

Het nieuwe
kanaal en de
landwegen

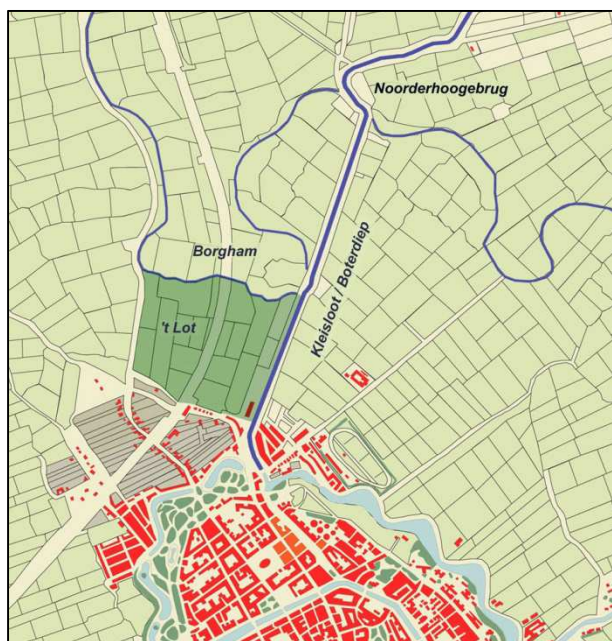
Ingetekend zijn de landwegen waarvan de loop min of meer duidelijk is. Ze zijn genummerd in de volgorde die in Groningen altijd werd gehanteerd. Men was gewoon *'mit der sunnen omganck'* de stad rond te gaan, hetgeen wil zeggen: beginnen met het noordoosten en dan klokgewijs rond:

1. Kleiweg (wordt reeds in 1257 genoemd, maar het tracé is niet helemaal zeker)
2. Korreweg (een 'zuidwending') met vooral lokale betekenis
3. Ebbingestraat-Vrydemaweg (het verlengde is onzeker)
4. Poelestraat-Nieuweweg (dit tracé zou de opvolger kunnen zijn van een c. 1370 aangelegde route)
5. Damsterweg naar de kruising met de Hunze bij het latere Oosterhoogebrug
6. Herebure Sidwendene of Harbargeweg (waarschijnlijk tot c. 1370 de hoofdroute naar Fivelgo)
7. Oosterweg
8. Hereweg
9. Brugstraat (toegang tot de Hoge- en Lageweg naar Langewold en Vredewold in het Westerkwartier en de Drentselaan – nu Peizerweg – naar Drenthe)
10. De Laan
11. Paddepoelsterweg naar Middag (Hunsingo)
12. Adorperweg naar Ubbega (Hunsingo)

De vermelding van de Laan (10) is in dit verband eigenlijk niet juist. Het gaat hier om een oude weg die vanuit Groningen in noordwestelijke richting heeft gelopen en die tegenwoordig nog te herkennen is in het tracé van de Kerklaan en de Morgensterlaan in de wijk Paddepoel. Daar waar de stadswal en –muur deze weg kruisten is echter nooit een poort gebouwd, zodat deze oude verbinding tussen de noordwestelijke flank van de Hondsrug en het laagland al vroeg moet zijn verbroken. De functie van de Laan is overgenomen door de Paddepoelsterweg (11), die ter hoogte van de huidige Noorderbegraafplaats van de Adorperweg (12) aftakte.

De Herebure Sidwendene of Harbargeweg (6) had ten tijde van de omlegging van de Hunze zijn functie al verloren. Deze was overgenomen door de Damsterweg die aan de noordzijde van een bevaarbare sloot in oostelijke richting liep en de belangrijkste landverbinding met Fivelgo vormde.

De bestaande natte infrastructuur – afwateringssloten – is niet ingetekend. Ik heb ook het Boterdiep – in het Groninger stadsgebied ook Kleislout geheten – weggelaten. De Kleislout wordt in 1467 voor het eerst genoemd, maar er zijn aanwijzingen dat hij veel ouder is.

Het Boterdiep gaat door de verkaveling

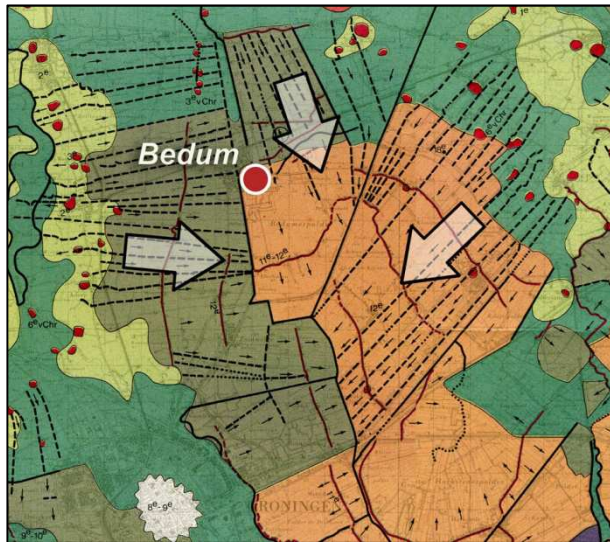
De afbeelding is een bewerkte versie van een door Henk Kampen op basis van de topografische atlas van 1930 gemaakte kaart.

Met een groen vlak is 't Lot aangegeven, het lage gebied tussen de grote Hunzekronkel en de noordelijke punt van de Hondsrug. We zullen dat straks opnieuw tegenkomen.

De Kleislout (het latere Boterdiep tussen de hoogte van de Hondsrug en Noorderhoogebrug) doorsnijdt ten noorden van de Borgham het oude verkavelingspatroon. Dat duidt erop dat deze watergang jonger is dan de percelering en met een ander doel is gegraven dan de waterafvoer. Dat wordt bevestigd door het feit dat hij bij de Borgham buiten om met de Hunze meebuigt. Beide watergangen stonden blijkbaar los van elkaar en het water erin verschilde in peil.

Ik vermoed dat de Kleislout gegraven is terwille van het vervoer over water. De aanleg ervan zou in verband kunnen staan met de vrede die Groningen en de Ommelanders in 1338 met elkaar sloten. Kort daarna brak een pestepidemie uit die een groot deel van de bevolking uitroeide en de samenleving ontwrichtte. Toen die ellende achter de rug was is – zo lijkt het – een periode van samenwerking aangebroken, ook op economisch terrein. Groningen werd

toen het centrum van de 'Friese Zeelanden'. Daarbij passen goede verbindingen met de Groninger markt.

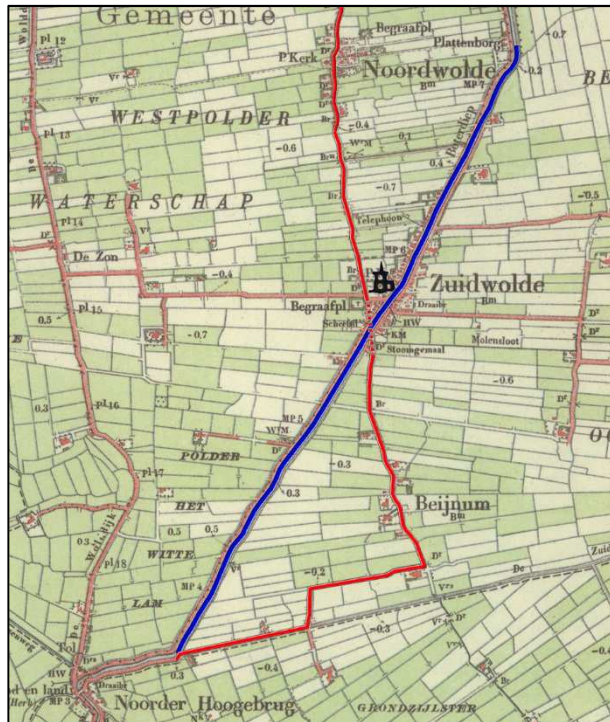
De occupatie van het Woldland

Voor ons onderwerp (Groningen en de problemen die het Drentse water er veroorzaakte) is een bespreking van het Boterdiep ten noorden van de Hunze niet strikt nodig, maar nu de gelegenheid zich voordoet is het zonde om haar onbenut te laten. Om die reden keren een ogenblik terug naar een thema dat we al tweemaal eerder hebben besproken: de kolonisatie van het 'Centrale Woldland'. De verschillende kleuren geven de onderscheiden verkavelingstypen aan en de pijlen wijzen in de richting waarin de ontginningswerkzaamheden zich hebben voltrokken.

Lichtgroen is het gebied met een onregelmatige blokverkaveling, groen duidt op een regelmatige blokverkaveling. In het oranje gekleurde gebied treffen we een strokenverkaveling aan. De percelering in de grijsgroene gebieden kan beschouwd worden als een overgangstype tussen blok- en strokenverkaveling. Die verkaveling is van belang voor het begrijpen van de ontstaansgeschiedenis van het Boterdiep.

Op het volgende kaartje zien we dat het 'Zuidwoldermaar' (later Boterdiep genoemd) tussen Noorderhoogebrug in het zuiden en het gehucht Plattenburg in het noorden schuin door de oude verkaveling gaat. Het doorsnijdt ook de oude weg van Beijum naar Noordwolde en lijkt een beetje uit te wijken voor de Zuidwolder kerk.

Afwateringssloten maken onderdeel uit van het verkavelingspatroon en passen daarin; wanneer watergangen van dat patroon afwijken kan dat komen doordat zij met een ander doel zijn aangelegd.

Het 'Zuidwoldermaar' tussen Noorderhoogebrug en Plattenburg

Kerk en Boterdiep in Zuidwolde

Ofschoon de jonge boompjes op de linkeroever het zicht op het kanaal enigszins belemmeren, laat deze in noordelijke richting genomen foto zien dat het Boterdiep de kerk van Zuidwolde als het ware schampt.

Oorspronkelijk was de ruimte tussen de kerk en het Boterdiep nog krappier. Halverwege de negentiende eeuw is de kerk aan de oostkant ingekort om de trekweg langs het kanaal te kunnen verbreden.

7.3 Tillen, Kleislout en Boterdiep

Het Boterdiep in Zuidwolde op een oude ansichtkaart (GrA T1986-20783)

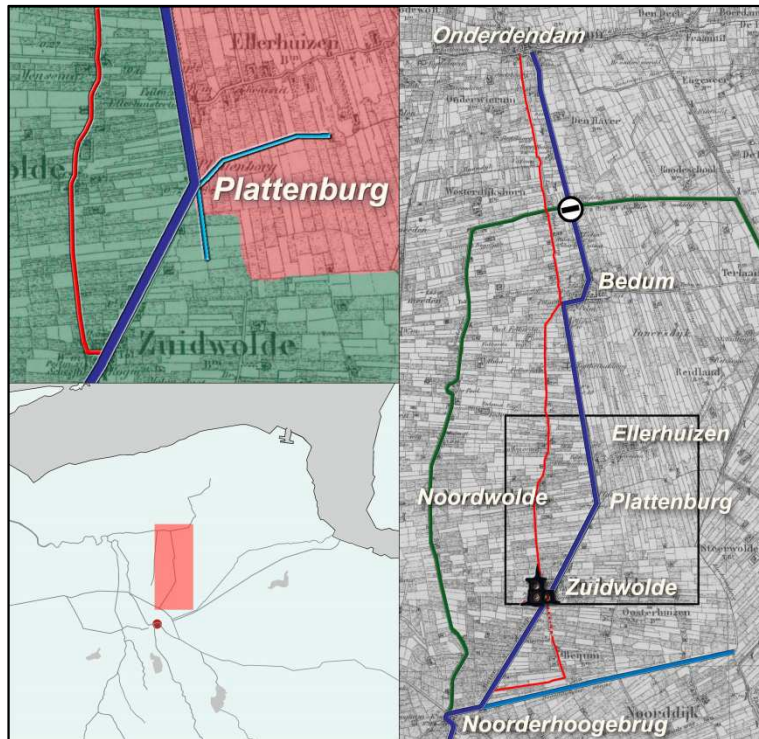
De ansicht is een uitgave van Oomkens uit c. 1915.

Beter dan de moderne foto laat deze oude ansicht zien dat het Boterdiep zich om de kerk van Zuidwolde heen kromt.

Het Boterdiep ten noorden van Zuidwolde

Het Boterdiep is vanuit het noorden op de kerk van Zuidwolde georiënteerd.

Het Boterdiep ten noorden van de Hunze

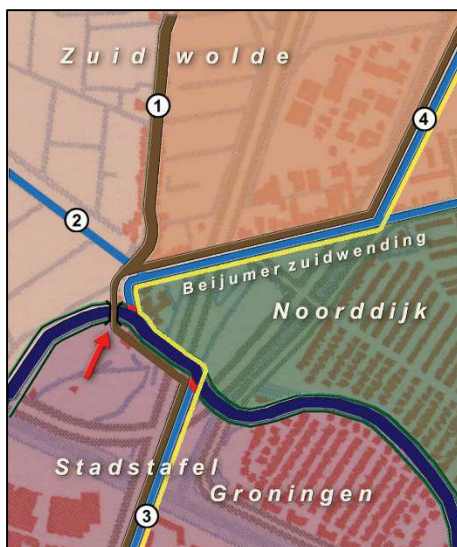
Het detailkaartje linksboven correspondeert met het zwarte kader op de rechterhelft van het plaatje. De verkavelingsblokken met een verschillende oriëntatie zijn als groene en rode vlakken aangegeven.

De verkaveling in het groene blok hangt samen met ontginningwerk vanaf de wierden van Ubbega in het westen, die in het rode vak wijst op ontginning vanaf de Deel in het noorden.

De twee stukken van het Boterdiep tussen Plattenburg en Onderdendam (ten noorden en zuiden van Bedum) passen in de verkaveling, het stuk tussen Noorderhoogetbrug en Plattenburg doorsnijdt die. Dit wijst erop dat het gedeelte ten noorden van Plattenburg oorspronkelijk vooral de afwatering heeft gediend en dat het zuidelijke deel later en ten behoeve van de scheepvaart is gegraven.

Op de plaats waar het Boterdiep de Wolddijk (de groene lijn) kruist, ligt de Bedumerzijl ('Bederazijl').

De aanwijzingen op het bovenstaande kaartje lijken mij voldoende om te concluderen, dat het Boterdiep vanuit Hunsingo naar Groningen is gegraven en niet andersom. Vanaf Plattenburg richtte men zich op Zuidwolde, en voorbij die plaats hield men de oorspronkelijke richting aan. Daardoor kwam men op een wat vreemde plaats in de Beijumerzuidwending uit: ruim 600 meter oostelijk van de Sint Walfridusbrug.

Hoe Hunze en Boterdiep elkaar kruisten

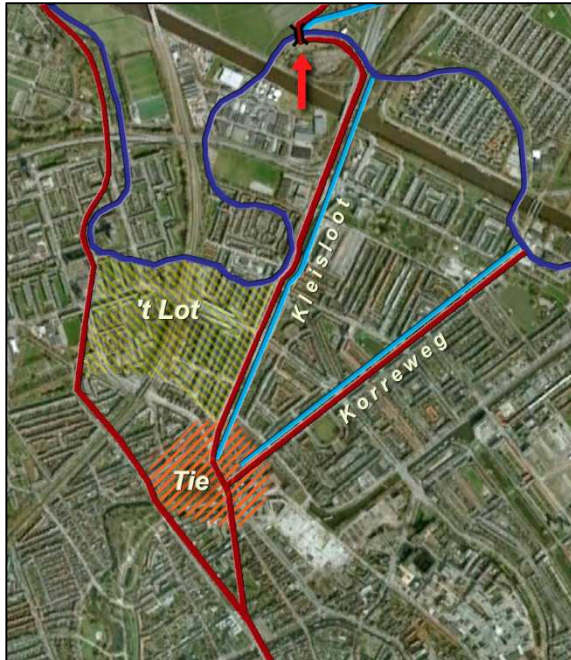
De situatie in Noorderhoogetbrug, ingetekend op de moderne stadsplattegrond. De details zijn onbekend; de tekening heeft daardoor een schematisch karakter.

Op het kaartje zien we onder meer:

1. de Wolddijk
2. het Nieuwe Gat
3. de Kleisloot en Kleiweg
4. het Zuidwoldermaar

De rode pijl wijst naar de Sint Walfridusbrug, de gele lijn markeert de route die de schippers tussen Groningen en Hunsingo volgden, en de rode blokjes geven de twee overtomen aan die ze op hun tocht passeerden.

De schippers die vanuit Hunsingo naar de stad wilden, moesten hun bootjes met behulp van een overtoom vanuit de Beijumerzuidwending over de noordelijke dijk van de Hunze trekken. Vervolgens moesten ze hun schuitjes vanuit de Hunze over de zuidelijke dijk halen om in de Kleislout te komen.

Kleislout en Tie

Op het plaatje zijn ingetekend:

- de weg van Groningen naar Ubbega; deze loopt aan de westzijde van de Tie en 't Lot naar het noorden; het op de Hondsrug gelegen gedeelte van deze weg wordt in een oorkonde van 1257 de 'Strete' genoemd en was dus geplaveid³¹
- 'het Lot': het laagland tussen de Hondsrug en de Hunzekronkel rond de Borgham (geel gearceerd)
- de Sint Walfridusbrug (bij het pijltje)
- de Kleislout met de Kleiweg daarlangs
- de Tie (oranje gearceerd)
- de Korreweg; oorspronkelijk de 'zuidwending' die de scheiding vormde tussen het Wester- en Oosterstadshamrik

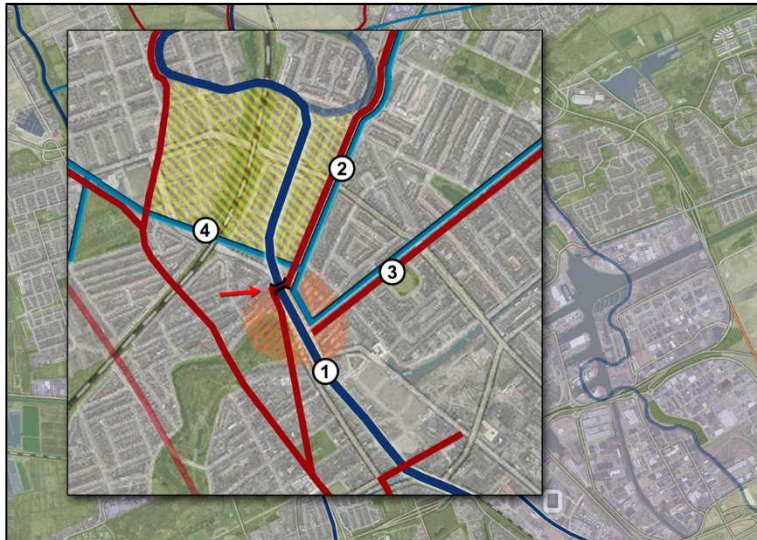
Zoals opgemerkt vermoed ik dat de Kleislout in de tweede helft van de veertiende eeuw is gegraven als onderdeel van een vaarverbinding tussen Hunsingo en Groningen.

Een 'tie' is in het Nedersaksische taalgebied een stuk openbare ruimte dat bij een dorp behoort. Het woord 'Tie' komt in dezelfde akte van 1257 voor die ook de 'Strete' noemt; verder komt 'die Thye' in 1434 voor als plaatsbepaling.³² Uit de context blijkt dat het moet gaan om het gebiedje dat op het kaartje oranje is gearceerd.

Was dit de plek waar de Hunsingoër schippers hun handelswaar aan land brachten?

³¹ OGD I 123 (28 februari 1257).

³² GrA T708-63 reg.nr. 14 (10 november 1434).

Een ingewikkelde situatie...

1. Selwerderdiep
2. Kleisloot en Kleiweg
3. Korreweg
4. Waterlossing van het Westerstadshamrik

Het pijltje wijst naar een stenen til over het Selwerderdiep.

Om de zaak niet al te onoverzichtelijk te maken zijn op dit plaatje niet de dijken ingetekend die ten oosten van het Selwerderdiep (1) en in het Lot (geel gearceerd) aan beide kanten langs het nieuwe kanaal zijn gelegd.

In de Kleisloot (2) heerste vermoedelijk hetzelfde peil als in de gewone watergangen van de stadshamrikken. Nu daar het Selwerderdiep, een kanaal met stromend water en wisselend peil, doorheen gelegd werd, ontstond een ingewikkelde situatie.

Tegenwoordig geldt de verkeerssituatie aan de kop van de Korreweg (3) als de ingewikkeldste van het hele land. Rond 1400 was het niet anders.

Hoe men de zaak heeft opgelost, wordt duidelijk uit de akten die zijn opgemaakt toen ook de Groninger stadshamrikken tot het Scharmerzijvest toetraden. Die documenten komen in het volgende deel aan bod, maar enkele punten stip ik alvast aan:

- De watergang van het Westerhamrik (4) werd door middel van een 'grondzijl' (duiker met klep) onder het Selwerderdiep door geleid.
- Er was een verbindingssloot tussen die watergang en de tochtsloot langs de Korreweg.
- Over het Selwerderdiep werd (bij het pijltje) een stenen brug gebouwd om de landverbinding tussen de hoogte van de Hondsrug en de Kleiweg in stand te houden.

Van Slingelandtstraat ter hoogte van het Borgplein

Niets herinnert eraan dat op deze plek het Selwerderdiep in de oude Hunzebedding uitmondde.

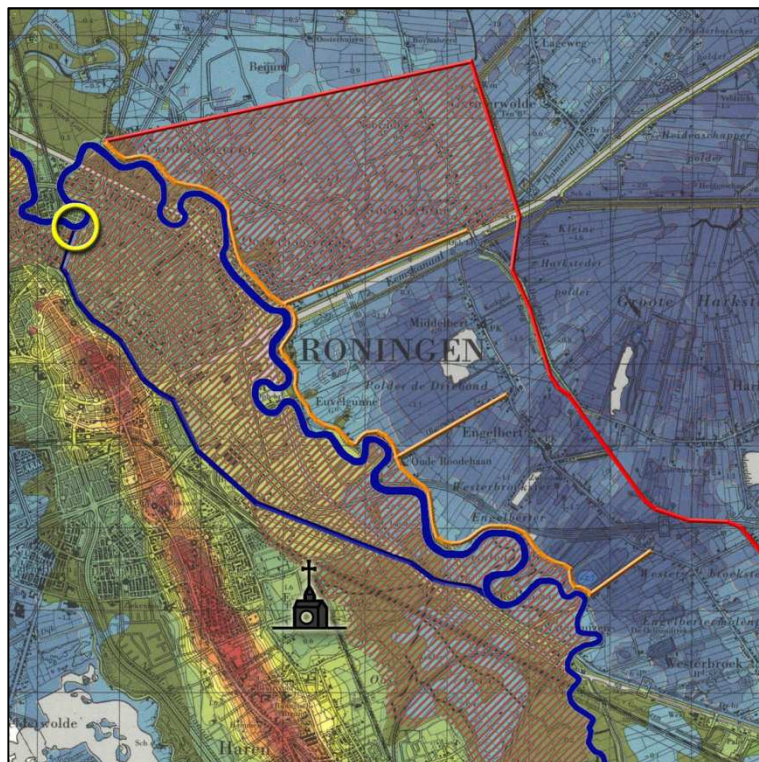
7 De Hunze omgeleid (c. 1400)

7.1 Middelbert en Engelbert (1370)

7.2 Schuitendiep en Selwerderdiep

7.3 Tillen, Kleislout en Boterdiep

7.4 De gevolgen

Voor het rood gearceerde gebied blijft de Hunze een gevaar

Na de afleiding van de Hunze naar de stad vormde het door die rivier aangevoerde Drentse water geen permanente bedreiging meer voor Engelbert, Middelbert en Noorddijk. Door de verkorting van het tracé stroomde het water ook veel sneller weg. Dat was vooral van belang voor de hoge dorpen van het Gorecht.

Het afleiden van het bovenwater uit de natuurlijke bedding zorgde ervoor dat de daarlangs gelegen lage landen hun eigen water gemakkelijker daarop konden lozen. De oude Hunzebedding werd dus een bergboezem. Dat gold voor Noorddijk, de Stadshamrikken, Redwolde en de ten zuiden daarvan gelegen lage landen, alsmede voor de westelijke delen van de kerspelen Engelbert en Middelbert, waarvan de oostelijke delen sinds 1370 naar het

oosten loosden. Het probleem van de concurrentie tussen het eigen en het Drentse water bleef echter, zij het dat de plaats daarvan was veranderd. Het conflict trad nu op bij de samenvloeiing bij de Borgham, op het kaartje aangegeven met een gele cirkel.

Aangezien het Hunzewater ‘beneden’ de Borgham ook nog over de hoge Paddepoel heen moest, zal het gunstige effect van de omleiding van de Hunze – zeker voor de aangelegen lage landen – beperkt zijn geweest. Het hoeft ons dan ook niet te verbazen dat er enkele jaren later alweer een conflict uitbrak tussen abt en convent van Aduard aan de ene kant en de Acht Zijlvesten anderzijds. De akte waaruit dat blijkt vertelt niet wat er precies aan de hand was, maar we herinneren ons de uitspraak die zes Groninger burgemeesters als arbiters in 1364 hadden gedaan in een conflict tussen dezelfde partijen.³³ Eén van de bepalingen in de toen getroffen regeling was dat de Acht Zijlvesten moesten helpen bij het bouwen van een ‘*waterscutte sive nortpant*, dat in de volkstaal *knipe* wordt genoemd’ en dat Aduard ‘voor eeuwig’ voor het onderhoud van die Knipe moest zorgen. We hebben gezien dat het daarbij waarschijnlijk om een waterkering bij Everswolde (bij het huidige Zuidlaarderveen) ging. De veronderstelling ligt voor de hand dat Aduard in de ogen van de Acht Zijlvesten onvoldoende onderhoud aan de Knipe pleegde en dat het Drentse water daardoor te vaak ongehinderd kon afstromen. In 1402 besloten Aduard en de Acht Zijlvesten hun geschil weer aan een scheidsgerecht voor te leggen, deze keer bestaande uit Bertold Buninge en Johan Everts, pastoors van Sint Maarten en de Akerk, en het college van burgemeesters en raad van Groningen. Tot welke oplossing de arbiters zijn gekomen vertelt het verhaal niet.³⁴

Naast de oude problemen die waren gebleven, waren er ook nieuwe ontstaan. Dat trof in het bijzonder de landerijen die ingesloten waren geraakt tussen de Hondsrug en het Schuitendiep: Haren, Essen, Helpman. We hebben gezien dat die in de veertiende eeuw bij de Gronenbrug op de Hunze loosden.

Successievelijk zijn alle tussen het Schuitendiep en de oude Hunze gelegen landen ingelaten in het Scharmerzijlvest. Het begon in de vijftiende eeuw met de beide Stadshamrikken. Een eeuw later werden landerijen van Essen ingelaten (1548).³⁵ Welke dat precies waren blijkt niet uit de tekst van de inlatingsoorkonde, maar het lijkt te gaan om het ‘*corpusland*’ dat door de kloosterlingen zelf werd bewerkt en dat gelegen was tussen de Hereweg en het Schuitendiep. De omvang daarvan was ongeveer 150 ha. Dit komt aardig overeen met het in de inlatingsoorkonde vermelde aantal grazen – 300 – waarvoor het klooster schot moest betalen aan het Scharmerzijlvest. Het water moet dan door middel van een ‘onderleider’, pomp of *sifon* onder het Schuitendiep door zijn gevoerd. Uit het betreffende document blijkt verder dat het Esser water via een schotdeur in de ‘*Ommerke*’ (de Hunzedijk bij Uilkenham) het kerspel Engelbert binnenkwam.

Het feit dat Essen pas zo’n anderhalve eeuw na het graven van het Schuitendiep werd ingelaten, maakt duidelijk dat Essen aanvankelijk zijn water gewoon op dat kanaal kon lozen.

³³ G&DW 4, *Schilligeham, Redwolde en Paddepoel*, hoofdstuk 4.4, ‘Zijlen in Redwolde en de Paddepoel’.

³⁴ OGD II 1110 (GrA T2100-107; 30 april 1402).

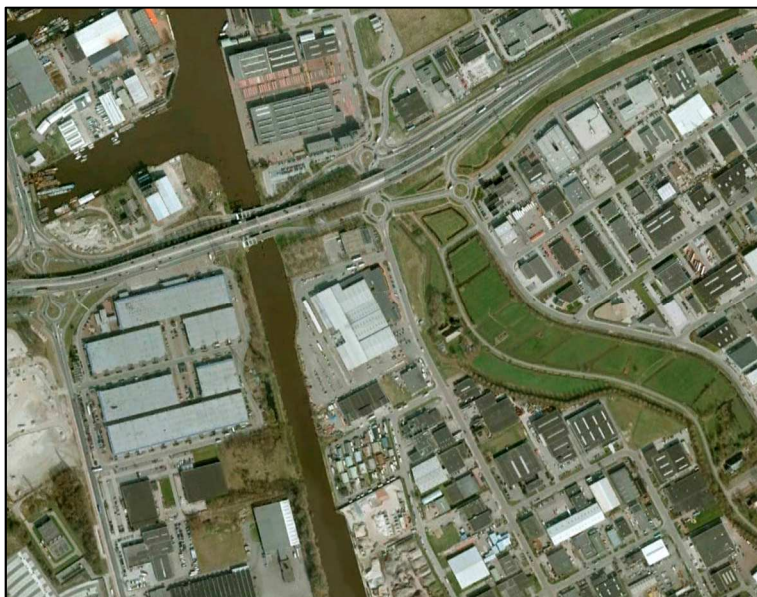
³⁵ GrA T708-75 reg.nr. 62.

Ik heb niet de hele afwateringsgeschiedenis van dit gebied uitgezocht, maar ik kan nog wel meedelen dat in 1688 een deel van de Meeuwert (een polder die ingesloten lag tussen de Hondsrug en het Schuitendiep) naar het Scharmerzijlvest overging. Het polderwater werd via een pomp of onderleider onder het Schuitendiep doorgeleid. Desondanks bleef het gebied vatbaar voor overstromingen.

Wateroverlast op de Meeuwerderweg
(1950)
GrA T1785-9590)

De foto is genomen door E. Folkers.

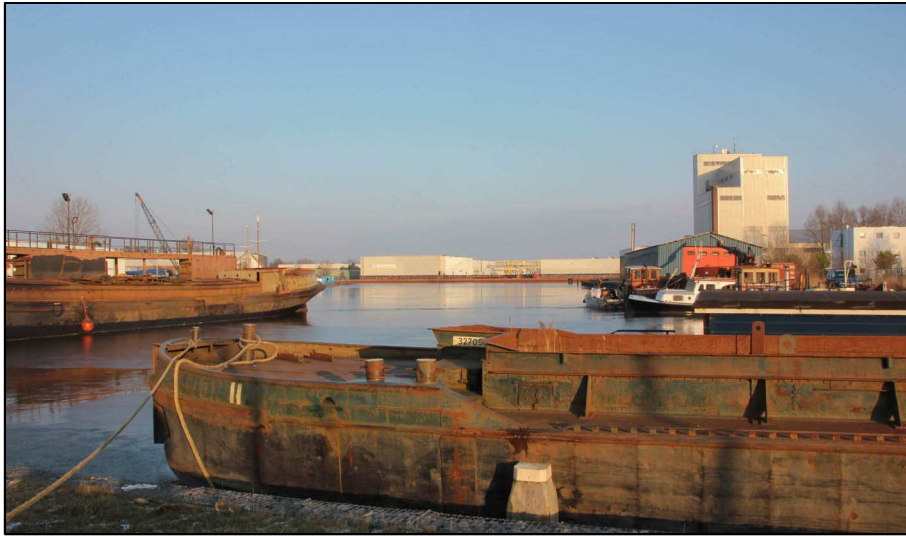
Winschoterdiep en Euvelgunnerweg

Een kromme groenstrook tussen de Gothenburgweg en het Skagerrak, ten zuiden van de Beneluxweg (N7), herinnert aan de loop van de oude Hunze. De smalle weg in de groenstrook is de oude Euvelgunnerweg.

Links zien we de Bornholmstraat en het (nieuwe) Winschoterdiep, linksboven de Finse haven, waar ooit de Gronenburg heeft gestaan.

Halverwege de vorige eeuw vond de gemeenteraad van Groningen – een stad met een eeuwenoude maritieme traditie – dat de stad een zeehaven moest blijven. De nieuwe ‘Hanzehaven’ (gerealiseerd in 1959) was een aardig begin, maar niet voldoende om met de eisen van de tijd mee te kunnen. Daarom viel in 1963 het besluit tot uitbreiding van de havencapaciteit aan het Eemskanaal. Ten zuiden van de ‘Hanzehaven’ werden nog twee havens gegraven: de ‘Zweedse haven’ en de ‘Finse haven’. Via het verbrede Eemskanaal zouden schepen tot 1200 ton naar de stad kunnen varen.

Zoals bekend is de ontwikkeling van 'Groningen aan zee' ver achtergebleven bij de verwachtingen.

'Finse haven Harbour'

De Euvelgunnerweg in 2013

De bochtige Euvelgunnerweg – nu fietspad – is een vreemd element in deze omgeving van strakke bedrijfsgebouwen.

Bijlage

OGD I 571 (1370)

De rechters 'Trium Aqueductuum in Delsilum' verklaren in overleg met de abten van Werum en Bure de kerspelen Midelbergh en Egnebergh in hun zijlvest op te nemen, onder vaststelling van een aantal bepalingen over verschillende waterlopen en dijken, waaronder de waterloop Burgh en de dijken Omerke en Edikan.

- [1] In Dei nomine amen.
- [2] Universis et singulis Christi fidelibus hoc presens nostrum instrumentum visuris vel audituris nos, iudices Trium Aqueductuum in Delsilum, universaliter singuli et singulariter universi, tam religiosi quam layci seculares, cupimus testimonium perhibere veritati,
- [3] quod, licet nec de jure scripto, nec de consuetudine servata, inundantis aque cursus ex alia parte aggeris, qui communiter Burgh nuncupatur, per nos et nostros aqueductus transire consueverit quovismodo, nos tamen communicato consilio discretorum dominorum abbatum in Werum et Bure necnon aliorum clericorum et aliorum peritorum considerata generali inundantis aque necessitate, propter quam natalis patrie multorum annorum multi fructus perierunt, prout magistra rerum efficax experientia docuit hactenus et adhuc docet manifeste, cum igitur juxta canonicas sanctiones semper novis morbis seu causis nova sint antydota vel remedia adhibenda, eapropter ad communem ac generalem omnium monasteriorum religiosorum, ecclesiarum curatorum, capitalium et aliorum laycorum, presertim infra aggeres degentium, ubertatem et utilitatem singularem recognoscimus nos ad nostros aqueductus recepisse duas parrochias, videlicet Midelbergh et Egnebergh Trajectensis dyocesis, quibusdam condicionibus interpositis sub hac forma:
- [4] Inprimis quod predicte parrochie habeant unum meatum seu aqueductum in loco, qui communiter dicitur Burgwalle, in Stertebolabalka, cujus latitudo similiter et altitudo mensuram hiat unius pedis cum dimidio, qui communiter dicitur *jerdfuth*, et illam nullatenus excedat.
- [5] Item quod dicte parrochie juxta illum aqueductum ex utraque parte custodiant unam virgam in dicta Burghwalle, que vulgariter dicitur *enre jerdfal*.
- [6] Item dicte parrochie fossatum a dicto loco Stertebolabalka usque ad aream, que dicitur Hoytekamahem, mundare et mundam servare debent, et ab illo loco in purgando et mundando predictum fossatum usque ad meatum, qui dicitur Weterlesne, aliis ad eundem meatum spectantibus similes esse debent in domibus et personis.

- [7] Item, ne tractu temporis id, quod communi utilitati provisum esse dinoscitur, in perniciem redundetur futurorum, specialiter cautum est, quod illi de Egnabergh eo, quod eorum aqua per limites alterius parrochie transit, duos speciales aqueductus habere debent in medietate minores quam est ille in Stertebolabalka, cujus etiam meatus tertia pars in fossato, qui dicitur Burgh, esse debet, sed alie due partes predicti meatus illorum in Egnabergh transibunt per aggerem, qui communiter dicitur Ulgris Sidwendne, in fossato, qui dicitur Midelberghera weterlesne, et ultra istos meatus aquarum nemo presumet alium inpedire neque cursum alterius aque quovismodo.
- [8] Ne igitur pro tam deifico et pio receptionis beneficio ingratitude vel oblivio sed manifesta gratiarum actio succrescere videatur, communi consilio est diffinitum, quod prefate parrochie Midelbergh et Egnabergh servare debent suos aggeres, Omerke videlicet et Edickan, absque omni defectu, dolo vel fraude, sub et supra, in altitudine et latitudine, integraliter omni cessante inpedimento.
- [9] Item si habentes possessiones, usufructus vel domicilia in jam dictis parrochiis per absentiam vel negligentiam suos aggeres facere non curarent, et tunc eorum absentia vel negligentia non obstante nichilominus presentes et residentes ad custodiendum, faciendum, integrandum vel integraliter conservandum aggeres seu loca predicta Omerka et Edickan obligantur.
- [10] Item si divina disponente clementia ex infortuitu casu, puta per intemperiam aeris et tempestatem seu per ruitum inundantis aque, predictos aggeres in aliqua sui parte plagari vel infrangi contigerit, in quo casu communitas duarum parrochiarum plagam vel fracturam reintegrabit nec abinde recedat, nisi defectus plenarie fuerit reparatus, nisi deformitas temporis, puta nix, grando vel gelu, eos probabiliter impediret.
- [11] Item si aliquis per malitiam, dolum vel fraudem seu potentiam manifeste vel occulte loca predicta perforaverit, dicta communitas parrochiarum duarum fracturam vel perforaturam reformabit, et si dicta communitas contra tales per se vindicare nequiverit, auxilium Trium Aqueductuum invocabit.
- [12] Item iudices Trium Aqueductuum, totiens quotiens voluerint, supradicta loca Omerke et Edikan, si sint bona et integra, examinabunt; que si minus bene facta, vel fracta seu perforata invenerint, semper pro spatio unius pedis, qui *jerdfoth* dicitur, a negligente duodecim antiquos coronatos pro pena extorquebunt.
- [13] Item dicte due parrochie duos iudices habebunt, pro tempore variandos et instituendos, qui sub juramento prestito ter in anno juxta consuetudinem hactenus servatam et litteras desuper conscriptas in Delfsilum comparebunt, nisi necessitas aqueductuum eos cum aliis iudicibus frequentius cetum compellet visitare, in quo casu similes aliis erunt in laboribus et expensis.
- [14] Item omnes de communitate Trium Aqueductuum in Ulgira Sidwendene cum suis bonis propriis tam religiosos quam clericos et laycos utriusque sexus absque talia et exactione quacumque, dum tamen nullus ducat vel conducat bona aliena, pertransire permittant et in pace, quantum possunt, res et bona conservent tali, qua ipse apud nos gaudere desiderant et affectant, quousque via Groniensium cum suo ponte perfecte facta fuerit.

- [15] Item si propter necessitatem vel reparationem aqueductuum scotum per iudices congregari contigerit seu labores ad id fieri, semper communitas dictarum duarum parrochiarum iudicibus et communitati Trium Aqueductuum in scoto persolvendo, in laboribus et expensis faciendis, in omnibus hiis et aliis de cetero pares permanebunt.
- [16] Item si deinceps aliquos articulos, hic non conscriptos, seu casus emergi vel moveri contigerit juxta litteras aqueductuum approbatas, per communitatem iudicum pro tempore existentium sine debito decidentur.
- [17] Insuper adjicimus, quod omnis discensio, que est et que erit inter duas parrochias predictas et iudices Trium Aqueductuum, per duos abbates, scilicet abbatem in Werum et abbatem in Bure, et unum de iudicibus et alium de parrochiis predictis amicablem debet determinari et, si concorditer illi quatuor non determinaverint, per duos abbates memoratos finaliter determinetur.
- [18] Item quod antiqui fidejussores remaneant in suo vigore, donec de aliis provideatur.
- [19] Item iudices Trium Aqueductuum pro subsidio Omerke et Edikan dederunt triginta duo scuta bona, cum quibus empti sunt septem graminata terre cum medio, pro predictorum aggerum emendatione.
- [20] In cujus robur et rei testimonium sigilla abbatum predictorum, magistri Andree, domini Menoldi, plebanorum ecclesie sancti Martini, ac curati in Egnaberth, et Ecberti sculteti presentibus sunt appensa.
- [21] Datum anno Domini millesimo tricentesimo septuagesimo.

